

Kosta Axhievski
Darinka Petreska
Vanço Gjorgjiev
Violeta Açoska
Vojisllav Sarakinski

HISTORIA

për klasën VI
të arsimit fillor nëntëvjeçar

*Ministria e Arsimit dhe Shkencës
e Republikës së Maqedonisë*

Shkup
2011

Autorë: Kosta Axhievski
Darinka Petreska
Vanço Gjorgjiev
Violeta Açkoska
Vojisllav Sarakinski

Botues: Ministria e Arsimit dhe Shkencës
e Republikës të Maqedonisë
rr. Mito Haxhi Vasilev Jasmin, p.n.
Shkup,

Recensentë: Margarita Peshevska
Margica Kuzmanovska
Dushko Atanasovski

Lektor: Svetlana Trajkovska

*Përpunim
kompjuterik:* Elizabeta Angjellova
Anita Milevska
Irena Nikoska-Ajanoska

*Përkthyes:
Redaktor
profesional:
Lektor:* Vjosa Taipi
prof.dr. Asllan Hamiti
mr. Ismail Hamiti

Shtypi: Graficki centar dooel, Shkup

Tirazhi: 8.300

Me vendim për miratim të librit shkollor të lëndës së Historisë për klasën e 6-të të arsimit fillor nëntëvjeçar, nr: 22-1454/1 nga 31.08.2011 të miratuar nga Komisioni Nacional për Libra Shkollor.

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св.Климент Охридски", Скопје
АВТОР : Коста Аџиевски, Даринка Петреска, Ванчо Ѓорѓиев, Виолета Ачкоска, Војислав Сараќински- автор
НАСЛОВ : Историја за 6 одделение од деветгодишното основно образование
ИМПРЕСУМ.: Скопје : Министерство за образование и наука на Република Македонија, 2011
ФИЗИЧКИ ОПИС : 102 стр. : илустр. ; 30 см
ISBN: 978-608-226-325-0
УДК : 373.3.016:94(075.2)=163.3
ВИД ГРАЃА : монографска публикација, текстуална граѓа, печатена
ИЗДАВАЊЕТО СЕ ПРЕДВИДУВА: 09.11.2011
COBISS.MK-ID: 89204746

Të dashur nxënës,

Mirëse erdhët në botën e civilizimeve të lashta, në botën e paraardhësve tanë, veprave të të cilëve u entuziazmohen gjeneratat e ditëve të sotme. Ajo është bota e gjuetarëve të parë, bujqve, zejtarëve dhe tregtarëve, por edhe botës së arritjeve të mëdha civilizuese të popujve të vjetër të Egjiptit, Mesopotamisë, Kinës, Indisë, Heladës, Maqedonisë antike dhe Romës. Me librin shkollor që është para jush, do t'ju ndihmojmë që të njoftoheni me arritjet e popujve të vjetër. Ata hynë në histori me shkrimin e parë dhe krijuan vepra, të cilat deri në ditët e sotme mbetën në radhët e veprave letrare madhështore në letërsinë botërore.

Me mendjet dhe duart e tyre, ata ndërtuan ndërtime madhështore, të cilat dëshmojnë për aftësitë mendore dhe aftësitë ndërtimore të Egjiptianëve të vjetër, Helenëve, Maqedonasve, Romakëve, Kinezëve, Indianëve dhe popujve të tjerë. Piramidat në Egjipt dhe muri kinez deri në ditët e sotme mbetën të na përkujtojnë në veprat njerëzore, të cilat i rezistojnë kohës për disa mijëra vjet.

Mendjet dhe fantazitë e tyre krijuan paraqitje për perëndi dhe perëndesha të shumta.

Vizatimet, mozaikët dhe veprat skulptore nuk e lënë indiferent njeriun e sotëm.

Zbulimet e tyre në sferën e shkencave janë fillim i të gjithë asaj që e ka krijuar njeriu nëpër histori.

Dijenitë për të gjitha këto vlera civilizuese do t'ju nxisin të hulumtoni më tepër; t'i krahasoni materialet, vlerat kulturore dhe shpirtërore nga ajo e kaluar e largët me ato të kohës sonë, në të cilën njerëzit në Tokë komunikojnë përmes Internetit, ndërsa anijet kozmike udhëtojnë jashtë sistemit tonë diellor.

U përpoqëm ta tregojmë të kaluarën në mënyrë interesante dhe të kapshme, duke e ditur se të gjithë ju nuk keni interes dhe dëshira të barabarta për ta njohur të kaluarën. Shpresojmë se atë që e tregojmë në librin shkollor nuk do t'u paraqesë vështirësi dhe nuk do t'ju lodhë, por do t'ju nxisë edhe vetë të hulumtoni dhe të mësoni më tepër për periudhën më të vjetër të historisë së njerëzimit dhe nga historia e Maqedonisë.

Ju dëshirojmë punë të suksesshme.

Autorët.

HISTORIA DHE RËNDËSIA E SAJ

HISTORIA DHE RËNDËSIA E SAJ

Objekti dhe detyra e historisë

Në jetën e përditshme shumë shpesh e hasim fjalën **histori**. Kjo fjalë përdoret për gjithë atë që ka ndodhur në të kaluarën, për ndodhitë e kaluara, dukuritë dhe ndryshimet në jetën dhe veprimtarinë e njerëzve.

Fjala “histori” përdoret edhe për **shkencën** që e hulumton të kaluarën e shoqërisë njerëzore, nga krijimi i njeriut deri më sot. Shkenca e historisë i studion dhe i sqaron ndodhitë dhe dukuritë në të kaluarën; i krahason, i lidh dhe ashtu i zbulon lidhjet e tyre të ndërsjella. Shkenca e historisë gjithashtu quhet edhe **historiografi**. Njerëzit që e studiojnë të kaluarën quhen **historian**. Ata i sqarojnë hulumtimet dhe dijenitë e tyre për të kaluarën në libra të ndryshme, revista, enciklopedi, atlase, përmes emisioneve shkencore dhe arsimore në radio dhe televizion, madje i publikojnë edhe përmes Internetit.

Historia që e hulumton dhe studion të kaluarën e popujve quhet **histori e përgjithshme**, ndërsa ajo që e hulumton të kaluarën e vetëm një populli ose një shteti quhet **histori nacionale**.

Që të mundemi ta kuptojmë të tashmen dhe të krijojmë kushte më të mira për jetesë, duhet ta kuptojmë dhe njohim të kaluarën. Duhet të njoftohemi me trashëgiminë materiale dhe shpirtërore që e lanë njerëzit nga kohërat më të vjetra deri në ditët e sotme, që të mundemi ta ruajmë dhe vlerësojmë më mirë për gjeneratat që do të vijnë pas nesh. Pa histori, nuk do të dinim cilat janë veprat më të mira të paraardhësve tanë, cilët janë heronjtë nga e kaluara e jonë, çka ishte më e rëndësishme në jetën e tyre. Pa histori, nuk do të dinim si ndryshonte dhe si u ndryshua bota.

Pikërisht për këtë shkak, historia mësohet edhe si **lëndë në shkollat** në të gjitha shtetet. Në shkollat mësohen vetëm ndodhitë më të rëndësishme, dukuritë dhe ndryshimet në njerëzimin e të kaluarës, veçanërisht nga e kaluara e popullit të vet dhe shtetit të vet.

Burime historike

Gjërat dhe dëshmitë e shkruara për jetën dhe veprimtarinë e njerëzve në të kaluarën quhen **burime historike**. Burimet ndahen në **materiale** dhe të **shkruara**. Gjithashtu, shfrytëzohen edhe **gojëdhënat** për të kaluarën.

Burimet materiale janë të llojllojshme. Në to bëjnë pjesë **vegla të vjetra, armë, veshmbathje, para, bizhuteri, mbetje të ndërtimeve, përmendore, mbetje nga veprat artistike, mjete amvisërie** dhe të tjera. Mbetjet materiale janë shumë të çmueshme. Për atë shkak ruhen nëpër muze, dhe disa, si mbeturinat e ndërtimeve, gjenden në vendin ku janë zbuluar.

Në burimet historike të **shkruara** bëjnë pjesë **raportet, udhëpërshkrimet, letrat, shënimet, gazetatat, librat...** Ato ruhen në vende të ndryshme: në biblioteka,

muze, arkiva dhe në vende të ndryshme. Burimet e shkruara janë shumë të sigurta dhe japin të dhëna të rëndësishme nga e kaluara.

Në **gojëdhënat** bëjnë pjesë tregime të ndryshme për ndodhitë historike të cilat barten gojarisht nga gjenerata në gjeneratë. Për shembull, këtu bëjnë pjesë **legjendar, mitet dhe këngët**. Në ato ka mjaft pasaktësi, ndodhi dhe personazhe të imagjinuara, kështu që historianët i shfrytëzojnë me kujdes.

Llogaritja e kohës

Kur flasim për ndodhitë që kanë ndodhur në të kaluarën, duhet të dimë **vendin** dhe **kohën** kur kanë ndodhur. Koha që ka kaluar llogaritet me ditë, muaj dhe vite. Koha prej dhjetë vitesh quhet **dekadë**, prej njëqind vitesh - **shekull**, dhe koha prej një mijë vitesh - **milenium**.

Në të kaluarën, çdo popull ka marrë si pikënisje ndonjë **ndodhi të rëndësishme** prej kur kanë nisur t'i numërojnë vitet. Hebrenjtë e kanë llogaritur kohën prej krijimit të botës, egjiptianët i numëronin vitet sipas sundimit të faraonëve, helenët sipas lojërave olimpike, dhe romakët nga themelimi i qytetit të Romës. Krishterët e llogarisin kohën nga lindja e Jezu Krishtit, ndërsa myslimanët - nga shpërngulja e Muhamedit nga qyteti i Mekës në qytetin e Medinës.

Sot, numri më i madh i shteteve të botës kohën e llogarisin **prej lindjes së Jezu Krishtit**. Për ndodhitë që kanë ndodhur para lindjes së Jezu Krishtit, themi se kanë ndodhur para erës sonë, para erës së re (**p.e.s**) ose në epokën e vjetër.

Vitet p.e.s numërohen mbrapsht, nga më të mëdhatë në më të voglat, për shembull: viti 120, viti 119., viti 118. para e.s., e kështu me radhë. Vitet nga era e jonë ose era e re (**e.r.**) i numërojmë përpara, nga më të voglat në më të mëdhatë, për shembull: viti 1996, viti 1997, viti 1998, e kështu me radhë.

TË PËRSËRITIM...

- Çka nënkuptohet me nocionin **histori**?
- Çfarë janë **burimet historike**?
- Çfarë mund të jenë burimet historike?

Burime materiale

Burime të shkruara

A E DINI SE...

... pjesa më e madhe e burimeve për të kaluarën më të largët gjendet nën tokë? Ato i gjejnë dhe i studiojnë shkencëtarët të cilët quhen **arkeolog**, ndërsa shkencë që merret me gërmimin dhe hulumtimin e sendeve të kulturave të vjetra quhet **arkeologji**.

Ndarja e historisë

Të kaluarën e njerëzimit e ndajmë në dy periudha të mëdha - **parahistoria dhe historia**.

Parahistoria ka zgjatur disa miliona vite. Ajo e përfshin periudhën nga paraqitja e njeriut, e deri te zbulimi i shkrimit, ndërsa quhet edhe periudhë e **bashkësisë së parë njerëzore**. Parahistoria ndahet në dy periudha: **koha e gurit dhe koha e metalit**.

Historia e përfshin periudhën prej shpikjes së shkrimit deri në ditët e sotme. Ajo ka filluar prej rreth para 4 000 vjetësh para e.s dhe ende vazhdon.

Vegla për matjen e kohës

TË HULUMTOJMË SË BASHKU

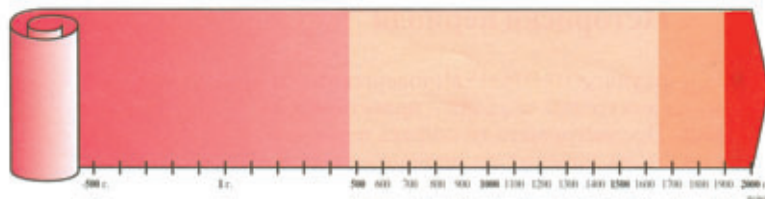
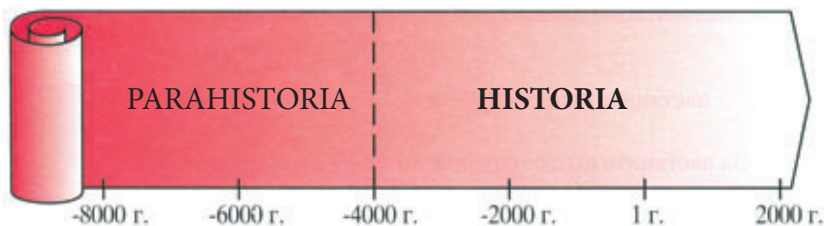
- Pse burimet më të vjetra materiale gjenden nën tokë?
- Pse thuhet: „**Historia është mësuesja e jetës**“?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Çfarë mbetje nga e kaluara ka në vendin tuaj të banimit?
- A ka ndonjë **mjet të vjetër** në banesën tuaj apo në rrethinë? Si **duket**? Për çka është **shfrytëzuar**?
- Vallë familjarët tuaj më të vjetër (gjyshi, gjyshja) dinë ndonjë **gojëdhënë** për ndonjë **ndodhi apo personazh nga e kaluara**?

Historia ndahet në katër periudha të mëdha: shekulli i vjetër, mesjeta, **shekulli i ri dhe shekulli më i ri (koha më e re)**.

Në këtë vit shkollor do ta studiojmë bashkësinë e parë njerëzore dhe historinë e njerëzimit në shekullin e vjetër.

TË MENDOJMË...

- Në cilin **shekull** jetojmë sot?
- Sa vite gjithsej, deri në ditët e sotme, zgjat periudha e **historisë**?

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- **Udhëpërshkrim** është shënim për ndonjë ngjarje ose vend, i bërë gjatë ndonjë udhëtimi.
- **Mit** është tregim në të cilin fliten për zota dhe heronj.
- **Legjendë** është tregim për disa ndodhi ose personazhe të largëta, ekzistenca e të cilëve nuk është e vërtetuar me burime të sigurta historike.

KOHA
PARAHISTORIKE

SHEKULLI I
VJETËR

SHEKULLI I
MESËM

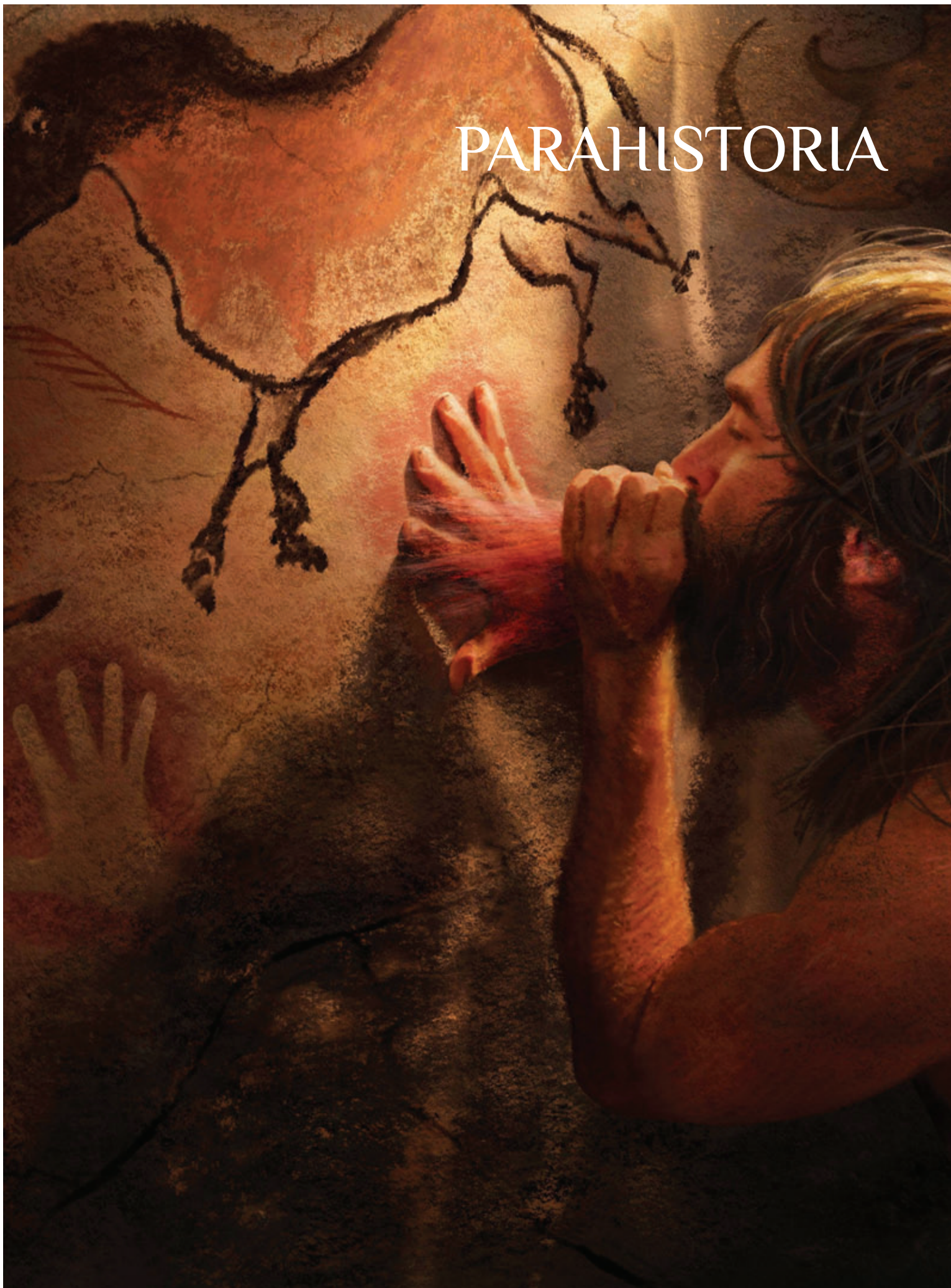
SHEKULLI
I RI

KOHAMË
ERE

Periudhat e mëdha historike

PARAHISTORIA

KRIJIMI I NJERIUT

PARAHISTORIA

Parahistoria është periudha më e gjatë e historisë së njerëzimit. Ajo ka zgjatur më tepër se 2 milionë vjet. Në atë periudhë të gjatë kohore u paraqitën paraardhësit më të vjetër të njerëzve të sotëm. Njeriu parahistorik ishte grumbullues i ushqimeve dhe gjuetar. Pastaj filloi të kultivojë bimë dhe të zbusë kafshë. Mësoi ta përdorë zjarrin, harkun, shigjetat dhe vegla të ndryshme. Në periudhën më të vjetër nga parahistoria njeriu ka përdorur vegla dhe armë guri, ndërsa më vonë e zbuloi metalin.

Nga ajo periudhë e gjatë janë ruajtur pak mbetje, si: vegla guri, armë, pjesë të vendbanimeve, varreza me eshtra, pjesë të enëve etj. Për jetën e njeriut parahistorik mësuam vetëm nga burimet materiale.

Krijimi i njeriut

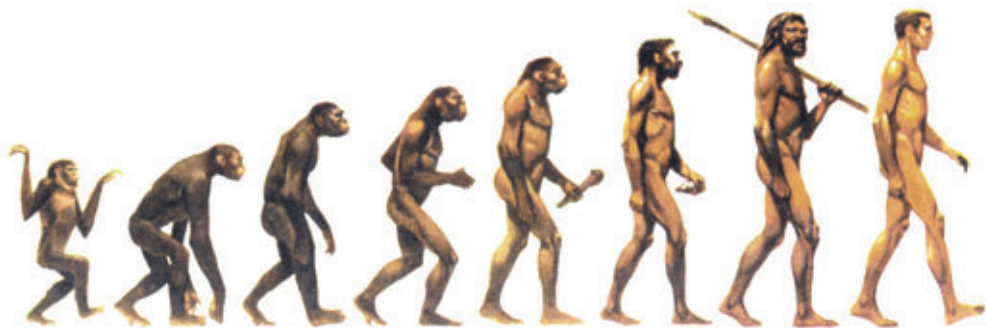
Ka dy pikëpamje të ndryshme për krijimin e njeriut. Pikëpamja e parë është e bazuar mbi mësimet religjioze dhe është e ndryshme në çdo religjion. Për shembull, Sumerët besonin se perënditë i krijuan njerëzit e parë prej argjile, sipas pamjes së tyre. Babilonët besonin se njeriu ishte i krijuar nga argjila dhe gjaku. Madje helenët, mendonin se njeriu i parë ishte i bërë nga dheu dhe se një perëndeshë i kishte dhënë frymën e jetës. Sipas mësimave krishtere, njeriu u ka krijuar **Zoti**. Krishterimi tregon se Zoti e ka krijuar botën për gjashtë ditë, ndërsa ditën e shtatë e caktoi për pushim. Zoti dha urdhër njeriu të jetë zot i tërë planetit dhe botës së gjallë. Sipas mësimave islamike, Allahu e krijoi njeriun e parë nga dheu, dhe pastaj ia dha shpirtin.

Pikëpamjen e dytë e jep **shkenca**. Sipas hulumtimeve shkencore, njeriu është zhvilluar gradualisht, nga një lloj majmuni që i përngjante njeriut. Paraardhësin më të vjetër të njeriut e quajmë **njeri parahistorik**. Ai së pari u paraqit në Afrikën Lindore. Nga pamja e tij, dallonte shumë nga njerëzit e sotëm. Ishte i kërrusur, i mbuluar me qime, ndërsa kokën e kishte më të vogël.

Që të mundet të mbijetojë në natyrë, njeriu iu desh të mendojë, gjegjësisht të përdorë arsyen e tij. Në atë mënyrë njeriu u nda nga kafshët.

A E DINI SE...

... mendimin që njeriu u krijua përgjatë **evolucionit** i pari e shprehu shkencëtari anglez **Çarls Darwin** (1809-1882)

Zhvillimi i njeriut përgjatë evolucionit

Për ta kapur frytin nga degët, njeriu ngrihej në gishta dhe e zgjaste trupin. Ashtu njeriu zgjatej dhe rritej. Njerëzit e parë nuk dinin të flisnin, prandaj komunikonin mes vete me pasthirrma, me mimika dhe shenja tjera.

Mënyra e jetesës

Në fillim, njeriu parahistorik jetonte në **shpella**. Ai ushqehet me kafshët që i gjuante, si dhe me fruta dhe rrënjë të bimëve që i gjente në natyrë. Vegla dhe arma e tij më e rëndësishme ishte guri. Prandaj kjo periudhë quhet **Koha e gurit**. Ajo ndahet në kohën e **vjetër dhe kohën e re të gurit**.

Njeriu parahistorik filloi të punojë me vegla që i bënte vetë prej druri, prej guri dhe prej eshtrave. Ashtu u bë më i fuqishëm. Më pak trembej nga kafshët e egra dhe më lehtë e siguronte ushqimin. Veglat e tij bëheshin çdo herë më të suksesshme dhe më të shumëllojshme. Duke mbledhur fruta nga drunjtë, filloi të drejtohet më tepër dhe të lëvizë në këmbët e prapme. Njëkohësisht filloi edhe të flasë. **Të folurit** u bë shumë i rëndësishëm për t'u kuptuar mes njerëzve. Prandaj kishte rol të madh në zhvillimin e mëtejshëm të njeriut. Në atë mënyrë njeriu filloi sa më shumë të dallohet prej kafshëve. Kjo gjë zgjati shumë kohë, me qindra mijë vjet.

Njeriu parahistorik një kohë të gjatë kishte frikë nga **zjarri** që e haste në natyrë gjatë goditjes së rrufesë, dhe ikte nga ai. Me kohë kuptoi se zjarri ngroh, ndriçon dhe se prej tij ikin kafshët e egra. Prandaj filloi ta ruajë dhe ta mirëmbajë. Më vonë mësoi vetë të ndezë zjarr - me fërkimin e drurëve të thatë ose me shkëndijat e gurit. Përdorimi i zjarrit në jetën e njerëzve paraqiste zbulim të madh. Zjarri i mundësoi njerëzve të mbijetojnë edhe në vendet më të ftohta, ta pjekin mishin dhe ta ziejnë ushqimin bimor, i cili bëhej më i shijshëm dhe i shumëllojshëm. Më vonë, njerëzit mësuuan në zjarr të pjekin enë prej deltine, të shkrijnë metale dhe të farkojnë vegla dhe armë metalike.

Para rreth një milion vitesh, njerëzit e parë filluan më këmbë të kalojnë nga Afrika në Azi dhe Evropë. Kështu u shpërndanë njerëzit nëpër rruzullin tokësor. Për shkak të asaj që jetonin në kushte të ndryshme klimaterike dhe gjeografike, gradualisht ndryshonin karakteristikat e tyre fizike dhe pamja: fitonin ngjyrë të errët ose ngjyrë të hapur të lëkurës, flokë me ngjyrë të errët apo të hapur dhe ngjashëm.

Shfrytëzimi i zjarrit

TË MENDOJMË...

- Pse **të folurit** ishte një nga **përfitimet më të rëndësishme** të njeriut parahistorik?

FAJLË MË PAK TË NJOHURA...

- **Evolucion** është ndryshimi gradual dhe i ngadalshëm i organizmave të gjallë nga gjenerata në gjeneratë.

JETA E NJERIUT NË KOHËN E GURIT DHE NË KOHËN E METALIT

KOHA E GURIT

Guri ishte vegla dhe arma më e rëndësishme e njeriut parahistorik. Prandaj periudha më e vjetër quhet **koha e gurit**. Ajo ndahet në kohën e **vjetër dhe kohën e re të gurit**.

Në **kohën e vjetër të gurit**, njeriu e përdorte gurin ashtu siç e gjente në natyrë, ose e rregullonte dhe i jepte formë të vrazhdë me anë të thyerjes.

Në **kohën e re të gurit**, njeriu e përpunonte gurin dhe i jepte forma të ndryshme sipas nevojave të veta. Nga guri përpunonte thika dhe sëpata. I shfrytëzonte dhe eshtrat e kafshëve, dhe nga to bënte fëndyell, gjilpëra dhe zbukurime.

Bashkësitë njerëzore

Njerëzit e parë jetonin dhe lëviznin në gupe të quajtura **hordhi**. Ashtu ndiheshin më të sigurt për mbijetesë dhe mbrojtje nga sulmet e kafshëve dhe njerëzve të tjerë. Konsiderohet se bashkësitë e para përbëheshin prej 15 deri në 20 njerëz. Udhëheqës i tyre ishte burri më i fuqishëm i grupit. Më vonë, kur e bëri harkun dhe shigjetën, njeriu u bë **gjuetar**. Në kohën e re të gurit njerëzit filluan të merren me **bujqësi** dhe **blegtori** primitive. Filluan t'i zbusin dhe t'i rrisin kafshët. Prej tyre merrnin mish, qumësht, lëkurë dhe lesh. Kështu, nga gjuetarë u bënë **blegtorë**. Njerëzit nga koha e re e gurit dinin të përpunojnë enë prej deltime të pjekur. Sendet e këtilla quhen poçari ose qeramikë.

Bujqit dhe blegtorët e parë ndërtonin **vendbanime të përhershme** në tokë. Në kohën e re të gurit ndërtonin edhe **shtëpi** primitive nga degët dhe balta.

Në kohën e re të gurit njerëzit jetonin në bashkësi, në të cilat kishin lidhje gjaku - ishin gjini. Bashkësia e tillë quhet **gjini**. I tërë fisi kishte prejardhje nga një **stërgjyshe** e përbashkët parahistorike. Disa gjini përbënin **vëllazëri**, ndërsa disa vëllazëri përbënin **fise**. Në krye të këtyre shoqërive qëndronin **kryepleqtë**. Ky rregullim quhet **rregullim** fisnor. Të gjithë pjesëtarët e bashkësisë ishin të barabartë dhe çdo gjë që prodhonin ishte e përbashkët.

Arkeologët rikonstruktajnë vendbanim në hunj

Brendësia e shtëpisë neolite

Gruaja kishte rol shumë të rëndësishëm në bashkësinë fisnore. Ajo kujdesej për fëmijët, shtëpinë, përgatiste ushqim, përpunonte veshmbathje etj. **Meshkujt** e mbarështonin bagëtinë dhe shkonin në gjueti. Bashkësitë e tilla njerëzore, në të cilat gruaja kishte rol udhëheqës, quhen matriarkat.

KOHA E METALIT

Gjatë kohës duke kërkuar gurë për përpunim, njeriu u njoh me **xehet** dhe mësoi prej tyre të fitojë **metale**. Ashtu filloi epoka e **kohës së metalit**.

Kur e gjeti kallajin, njeriu filloi ta përziejë me bakër dhe fitoi metal të ri - **bronzin**. Veglat dhe armët e bronzit ishin më të forta dhe më të qëndrueshme. Pastaj, njeriu gjeti metal të ri - **hekurin**, i cili ishte më i fortë edhe se bronzi.

Shkrija e xeheve dhe prodhimi i veglave metalike

A E DINI SE...

... kafshën e parë që e zbuti njeriu - qysh nga koha e vjetër e gurit - ishte **qeni**? Gjuetarët e shfrytëzonin qenin për ndihmë gjatë gjuetisë. Qeni është miku më i vjetër dhe më i mirë i njeriut.

TË MENDOJMË...

- Çfarë ishte **roli i metaleve** në jetën e njeriut në parahistorinë? Pse ishin kaq të rëndësishme? Çfarë **ndryshimesh** ka nxitur zbulimi i tyre?

Shkëmbimi

Bujqësia, zejtaria dhe shkëmbimi

Pasi që u përsosën veglat, veçanërisht **parmenda dhe plugu i hekurit** që e tërhiqnin kafshët, lërohej më thellë dhe toka jepte më shumë drithëra dhe më tepër rendimente. Kështu, **bujqësia dhe blegtoaria** u bënë profesionet kryesore të njerëzve. Jeta e njerëzve u bë shumë më e lehtë dhe më e sigurt. Në të njëjtën kohë u zhvillua edhe **zejtaria**.

Zejtaret filluan të prodhojnë vegla të ndryshme, siç janë sëpatat, shatat, shtizat dhe vegla të tjera të nevojshme. Prodhimet e tyre filluan t'i shkëmbejnë për prodhime bujqësore dhe blegtoare, për shembull: shtizë për grurë, dele për grurë dhe ngjashëm. **Shkëmbimi** bëhej mall për mall.

Krijimi i shtetit

Shumë herët, njeriu e ndjeu nevojën për t'u **organizuar** dhe për ta **rregulluar** jetën e tij. Ai kuptoi se bashkësia, nëse është e organizuar, më lehtë mund të mbijetojë, të luftojë kundër fatkeqësive natyrore, të mbrohet nga armiqtë dhe ta ndryshojë natyrën sipas nevojave të veta.

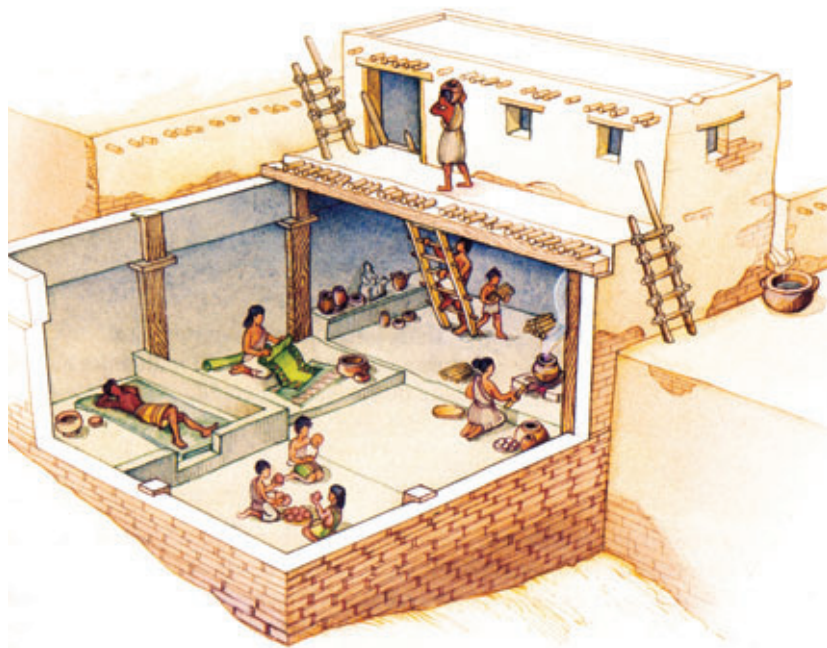
Me kalimin e kohës, bashkësitë fisnore u shpërbënë në familje më të vogla, të cilat bashkoheshin në bashkësi

TË MENDOJMË...

- Si u paraqit **bujqësia**?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Si quhen bashkësitë njerëzore në të cilat rolin udhëheqës e kishte **mash kulli**?
- Përpiquni të punoni në **çifte**: disa le të mendojnë për obligimet e gruas, dhe të tjerët për obligimet e burrit në bashkësinë e parë primitive. Pastaj, përpiquni të krijoni **tabelë**, në të cilën në njërin anë do t'i shkruani obligimet e gruas ndërsa në tjetrën obligimet e burrit.

Prerje e shtëpisë

të reja - **komuna**. Në to njerëzit ishin fqinjë dhe nuk kishin lidhje gjaku. Bashkësi më të mëdha edhe më tej mbetën **fiset**.

Kryepleqtë e fiseve e mbanin për vete pjesën më të mirë të tokës dhe merrnin më së shumti nga preja e luftës. Ata ua jepnin tokën më të mirë dhe prenë më të madhe farefisit dhe miqve të tyre. Ajo u mundësonte kryepleqve dhe shoqëruesve të tyre të kenë më tepër tokë, bagëti, vegla dhe armë sesa anëtarët e tjerë të fisit. Në këtë mënyrë u krijua **ndarja mes njerëzve** në më të pasur dhe më të varfër.

Udhëheqësit fisnor me shoqëruesit e tyre filluan të bëjnë luftëra dhe të fitojnë territore të reja. Ashtu fitonin pasuri, por edhe të robëruar, të cilët i përdornin si **robër** për punë.

Në territoret e pushtuara ata filluan të vendosin udhëheqës, gjykatës, priftërinj dhe nëpunës. Kështu, gradualisht, në një territor të caktuar u krijua bashkësi edhe më e madhe, e quajtur **shtet**. Në krye të shtetit qëndronte **sunduesi**.

Shtetet e para u krijuan në **mileniumin e katërt p.e.s.**, në luginat e lumenjve të mëdhenj në Egjipt, Mesopotami, Indi dhe Kinë.

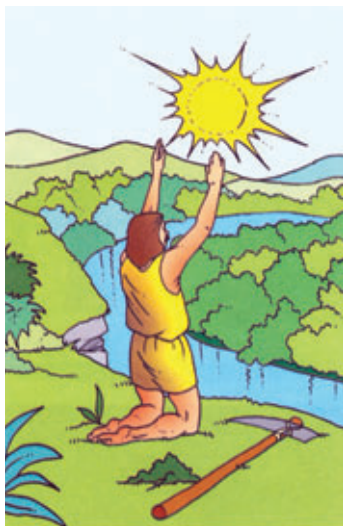

Rikonstrukcioni i njeriut parahistorik

Bashkësia e organizuar njerëzore

BESIMET E NJERIUT TE BASHKËSITË MË TË VJETRA

Shpirtra të mirë dhe të ligj

TË MENDOJMË...

- Si u krijuan **besimet** te njerëzit parahistorikë?
- Pse njerëzit në parahistori besonin në **shpirtra**?

Sa kanë qenë të rëndësishëm **dielli, toka dhe uji** për jetën e njerëzve?

Besimet dhe interpretimet e dukurive natyrore

Njerëzit në kohën parahistorike nuk mundeshin t'i shpjegojnë dukuritë në natyrë: rrufeja, vetëtimat, shiu, bora, stinët e vitit, sëmundjet, ditën dhe natën, diellin etj. Ata kishin frikë nga këto dukuri dhe krijuan shpjegimet e tyre për to. Besonin se dukuritë natyrore shkaktoheshin nga **forca të padukshme dhe mbinatyrore**. Ato forca të padukshme i paramendonin si **shpirtra**. Besonin se ka shpirtra të mirë dhe të ligj, se shpirtrat e mirë u ndihmonin njerëzve dhe i mbrojnë nga shpirtrat e këqij. Për disa nga ato krijonin statuja prej deltine.

Kur njeriu kishte nevojë, u drejtohej shpirtrave dhe i luste të plotësojnë ndonjë dëshirë të tijën, për shembull: për të rënë shi, të ngrohë dielli, të jetë vit pjellor.

Njerëzit në parahistori, por edhe më vonë, më së shumti i adhuronin **diellin, tokën dhe ujin**.

Totemet dhe politeizmi

Njerëzit parahistorikë besonin se kanë prejardhje nga ndonjë kafshë, dhe se jeta dhe mbijetesat e tyre varet nga ajo. Besimi i tillë quhet **totemizëm**, sipas fjalës **totem**, e cila do të thotë paraardhës – i parë i klanit ose fisit.

Derisa e punonin tokën, bujqit kuptuan se përpunimi dhe pjelloria e tyre varen nga dukuritë natyrore - veçanërisht nga dielli dhe shiu, të cilët më së shumti kontribuonin për rendiment të mirë të të mbjellave. Prandaj këtyre dukurive u vishnin veti mbinatyrore dhe filluan t'i konsiderojnë për **perëndi**.

Paraardhësit tanë të largët më së shumti e respektonin **perëndeshën - nënë**, të cilën e konsideronin për para-prindin e botës së gjallë në tokë. Njerëzit në parahistorinë por edhe më vonë, kishin frikë nga perënditë, i respektonin dhe i çonin dhurata për t'i ndihmuar kur ishin në fatkeqësi.

Vizatime në shpellë

Mbetje materiale

Njerëzit parahistorikë krijuan pasqyrime të botës që i rrethonte përmes vizatimeve. Ata vizatonin në muret e shpellave në të cilat jetonin. Veglat dhe armët i stolisnin me vizatime. Gjuetarët më së shpeshti i vizatonin kafshët e egra që i gjuanin, si bizonë, arinj, mamutë, kuaj dhe drerë. Vizatime të tilla janë gjetur në shumë shpella në Evropë.

Njerëzit parahistorikë përpunonin statuja të ndryshme të kafshëve, perëndive dhe njerëz nga deltina dhe eshtrat.

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- **Shpirt** është forcë e paramenduar mbinatyrore dhe e tejdokshme.
- **Totem** është paraardhës, fillesa e klanit dhe fisit.
- **Civilizimi** është bashkësi njerëzore e zhvilluar, me arritje të rëndësishme në sferën e shkencës, kulturës dhe artit.
- **Lokalitet** është vend në të cilin janë gjetur mbetjet nga e kaluara dhe në të cilin janë kryer gërmime arkeologjike.

TË PËRSËRITIM...

- Cila shkencë merret me hulumtimin e **mbetjeve materiale**?
- Çka paraqet **totemizmi**?
- Çfarë **vizatonin** njerëzit më së shpeshti në shpellat? **Pse**?

Figura e Venerës

A E DINI SE...

... nëpër tërë Evropën janë gjetur statuja të vogla femre, të quajtura **figurat e Venerës**? Sipas shkencëtarëve, këto figura e paraqesin perëndeshën e pjellorisë dhe begatisë.

Vizatime në shpellë

BALLKANI DHE MAQEDONIA NË PARAHISTORINË

Artefakte në Maqedoni

TË PËRSËRISIM...

- Pse Maqedonia dhe Ballkani ishin të populluar **që nga kohërat më të vjetra**?
- Cilat janë **gjetjet** më të rëndësishme nga koha e gurit dhe metalit në **Maqedoni**?

Kushtet natyrore dhe gjurmët më të vjetra të jetës

Gadishulli Ballkanik ka pozitë të mirë gjeografike dhe klimë të volitshme. Përmes detit Adriatik dhe Detit Egje, ai është i hapur kah Deti Mesdhe dhe vendet e atjeshme. Ai paraqet urë mes Evropës dhe Azisë. Gadishulli Ballkanik ka kushte natyrore të volitshme për jetë. Në Ballkan ka fusha, male, lumenj, liqene, të gjitha të pasura me botë bimore dhe shtazore, të cilat mundësojnë mbijetesën e njerëzve.

Maqedonia përfshin pjesën qendrore të Gadishullit Ballkanik. Nën luginat e Lumit Vardar dhe Struma, ajo është e hapur drejt Detit Egje. Përmes detit Egje, Maqedonia në shekullin e vjetër ishte e lidhur me civilizimet e Detit të Mesdheut dhe nga Azia e Vogël.

Për shkak të vendndodhjes së saj dhe kushteve të volitshme natyrore, territori i Maqedonisë dhe i Ballkanit **ishte i populluar madje që nga kohërat më të vjetra**. Gjurmët e para nga jeta e njerëzve në këto hapësira datojnë nga periudha e **kohës së vjetër të gurit**. Atëherë njerëzit merreshin me bujqësi dhe blegtori primitive si dhe me gjueti, peshkim dhe poçari. Ata kishin banime të përhershme rreth lumenjve, liqeneve, detit dhe në ultësira.

Mbetje materiale

Për jetën e njerëzve në **Maqedoni** në parahistorinë, mësojmë nga mbetjet materiale të gjetura gjatë gërmimeve në vendbanimet më të vjetra. **Vendbanime** të tilla janë zbuluar në më shumë vende në Maqedoni. Mbetje nga vendbanimet të **kohës së vjetër** dhe **kohës së re të gurit** janë zbuluar në fshatin **Tarinci** (rajoni i Shtipit), në fshatin **Porodin** (rajoni i Manastirit), në fshatrat **Govërlevë** dhe **Zelenikovë** (rajoni i Shkupit) dhe të tjera. Atje janë gjetur enë prej deltine, vegla, armë etj.

Vendbanime nga **koha e metalit** janë zbuluar në më tepër vende në **Pellagoni**, në **Trebenisht** (rajoni i Ohrit), në **Brazdë** (rajoni i Shkupit), **Bregu i Vardarit** (rajoni i Gjevgjelisë) etj.

Vendbanim mbi hunj në Liqenin e Ohrit

Në Maqedoni janë zbuluar edhe **vendbanime mbi hunj** (vendbanime mbi ujë) në **Liqenin e Ohrit dhe Liqenin e Prespës**. Njerëzit i ndërtonin vendbanimet mbi hunj për t'u mbrojtur nga sulmet nga kafshët e egra dhe nga armiqtë. Banorët e vendbanimeve mbi hunj ushqimin e tyre kryesisht e siguronin nga liqenet, duke gjuajtur shpesë dhe duke peshkuar. Një vendbanim mbi hunj afër Peshtanit, në bregun e liqenit të Ohrit, sot është **restauruar** dhe mund të vizitohet.

Me ndihmën e **arkeologjisë nënujore**, në fundin e Liqenit të Ohrit janë zbuluar gjurmë prej vendbanimeve dhe mbetjeve nga kultura materiale të paraardhësve tanë të largët.

Në **Gadishullin Ballkanik** ka më shumë mbetje nga jeta e njerëzve parahistorikë. Gjetje më të rëndësishme nga parahistoria e Ballkanit janë **Lepenski Vir** në lumin Danub në Serbi, **Krapina** në Kroaci. Gjetje të tilla ka edhe në shtetet e tjera ballkanike: Shqipëri, Greqi, Bullgari dhe Bosnjë.

Lepenski Vir dikur dhe sot

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Nëse jeni për pushime në Liqenin e Ohrit, vizitoni **vendbanimin mbi hunj të restauruar**. Si është brendia e **shtëpive**? Çka mund të shihet në **muze**?
- Nëse keni mundësi, vizitoni **muzeun arkeologjik** më të afërt ose **lokalitetet arkeologjik** në rrethin tuaj. Çka mund të shihet atje? Prej cilës kohë datojnë mjetet e gjetura? Sa janë të ruajtura?

A E DINI SE...

- ... në Porodin në Pellagoni janë gjetur mbetje të mrekullueshme prej qeramike? Bëhet fjalë për model qeramike të **shtëpisë**, në oxhakun e së cilës është vendosur formë me pamje njerëzore.
- ... në kohën e matriarkatit, edhe perënditë kanë qenë të paraqitura në formë femre? Perëndesha kryesore e atyre kohërave është e njohur si **Perëndesha e madhe-nënë**. Në rrethinën e Shkupit janë gjetur figura të vogla të **perëndeshës-nënë**.

A photograph of an ancient Egyptian temple interior. A large, intricately carved column dominates the left side of the frame. The column is covered in hieroglyphs and depicts a figure, possibly a deity or pharaoh, in traditional Egyptian attire. The background shows other columns and walls also covered in hieroglyphs, creating a sense of depth and historical grandeur. The lighting is dramatic, highlighting the textures and colors of the stone.

CIVILIZIMET
LUMORE TË
LINDJES SË
LASHTË

CIVILIZIMET MË TË LASHTA

Anije në Nil

Shtetet më të vjetra dhe civilizimet e para në botë ishin të krijuara para rreth 6 000 vjetësh përreth lumenjve të mëdhenj në Azi dhe Afrikën Verilindore. Pikërisht për këtë shkak, ato janë të njohura si civilizime lumore të Lindjes së Lashtë.

Me civilizimet përreth lumenjve të mëdhenj, si dhe me paraqitjen e shkrimit rreth 3 200 viteve para e.s. filloi historia e shekullit të vjetër, e cila do të zgjasë deri në rënien e shtetit të Romës më vitin 476 të erës sonë.

TË PËRSERISIM...

- Pse civilizimet më të lashta kanë lindur pikërisht **afër lumenjve të mëdhenj**?
- Si u krijuan **shtetet e para**?
- Çfarë ka qenë roli i **sunduesit**?

TË MENDOJMË...

- Shikojeni hartën e Lindjes së Lashtë. Vallë popujt e Lindjes së Lashtë kishin **lidhje të ndërsjella**? Vallë **ndikonin** në njëri-tjetrin?

Kushtet natyrore dhe vendbanimet

Civilizimet më të njohura **pranë lumenjve** dhe shtetet e para të Lindjes së Lashtë u formuan në luginat, përreth lumenjve të mëdhenj: **Tigër** dhe **Euftrat** në Mesopotami, **Nil** në Egjipt, **Ind** në Indi, **Lumi i Kaltër (Jang Ce)** dhe **Lumi i Verdhë (Hoang Ho)** në Kinë.

Uji i lumenjve ishte më i rëndësishmi, për shkak se i siguronte të gjitha nevojat për jetën e njeriut në një territor. **Lumenjtë** sigurojnë ujë për pije dhe për higjienë, për ujitje të fushave dhe kopshteve. Në lumenjtë bënin peshkimin. Nëpër to lundronin barka peshkatarësh, anije luftarake dhe tregtare.

Toka rreth lumenjve shpesh ishte me rërë ose me cilësi kënetë dhe ishte jopjellore. Njerëzit gjetën mënyrë për **ujitje** të rregullt të tokave të thata dhe ranore, por edhe për **kullim** - tërheqjen e ujit nga sipërfaqet kënetore dhe të përmbytura. Ata bënë **diga, basene dhe kanale** për t'u mbrojtur nga vërshimet dhe për ta mbajtur ujin që derdhej jashtë shtratit të lumenjve. Më vonë atë ujë e përdornin për ujitje.

Qyteti Asirik në bregun e Lumit Tigër

Mesopotamia

Popullata merrej më së shumti me bujqësi, peshkim, blegtori, zejtari dhe tregti. Një pjesë e njerëzve më të pasur merreshin me shkrim, muzikë, vizatim, bërjen e skulpturave dhe vepra të tjera të artit.

Shtetet e para

Shtetet e para të Lindjes së Lashtë ishin të vogla. Në të shumtën e rasteve, ato i përfshinin vetëm qytetet me rrethin e tyre më të gjerë dhe për atë arsye quhen qytete-shtete. Qytete-shtete të tilla së pari u paraqitën në Mesopotami, përreth lumenjve Tigër dhe Euftrat.

Shtetet më të vogla bashkoheshin, ose pushtoheshin me luftë nga shtete të tjera dhe në atë mënyrë janë krijuar shtetet më të mëdha. Shteti i madh i parë në

A E DINI SE...

- ...banorët më të vjetër të Mesopotamisë ishin **sumerët**? Ata i themeluan shtet-qytete të para. Sumerët ishin të parët që e krijuan shkrimin, poçarinë, rrotën dhe qerren.

- ...në Mesopotami më së shumti kishte **hurma**? Palma të hurmave rriteshin gjithandej. Hurmat shërbenin si ushqim ndërsa nga trugu bëheshin mobile, barka dhe prodhime të tjera. Frutat haheshin, ose nga to bëhej mjaltë dhe verë.

- ...**Asirianët** e pasur, për dallim nga të varfrit, kishin ushqim të llojllojshëm dhe me bollëk? Ata hanin shtrirë, në shtretër të punuar prej fildishi ose prej drurit të çmuar. Para se të fillojnë

- me ngrënien, ata mjaft i merrnin erë ushqimit. Gjatë drekave solemne, meshkujt hanin ndaras nga gratë, por më së shpeshti mblidheshin së bashku rreth tryezës. Asirianët e varfër, duhej të kënaqeshin me pakës bukë, zarzavate dhe peshk të kripur të lyer me vaj bimësh.

Sumerët lëvrojnë tokën

Demi asirian me krahë

Sargon, mbreti i Akadit

A E DINI SE...

• ...ka më tepër mënyra në të cilat lexohen emrat e njerëzve dhe vendeve nga historia e shekullit të vjetër? Për shembull, shpesh thuhet Babilon, Cezar, Heroneja. Por, shkencëtarët kanë vërtetuar se si emëroheshin në të vërtetë këta emra, dhe pohojnë se është shumë më e rregullt të thuhet **Babiloni, Kajsar dhe Hajroneja**. Në këtë libër shkollor përdoret burimi shkencor i termeve të vjetra; shpresojmë se shpejtë do të adaptoheni me të.

Mbetje nga qyteti Uruk

Mesopotaminë e krijoi **Sargoni**, mbreti i **Akadisë**, rreth 2 400 vjet para e.s. Pesëqind vite më vonë u themelua një shtet tjetër më i madh, me qendër në qytetin **Babiloni**. Ajo është e njohur si **Mbretëria e Babilonisë**. Akoma më vonë, Mesopotaminë e pushtuan luftarakët **Asirianë**, shtetin të cilin e quajmë **Mbretëria Asiriane**.

Rreth 2 300 vjet para e.s. u themelua shteti më i vjetër në **Kinë**. Dyqind vite më vonë, u themelua edhe shteti më i vjetër në **Indi**.

Në krye të secilit nga këto shtete qëndronte **sunduesi**. Sunduesi e kishte tërë pushtetin e shtetit. Ishte prijës suprem i ushtrisë dhe gjykatës dhe ishte i nderuar si perëndi.

Sundimtarët dhe familjet e tyre ishin më të pasurit. Jetonin në oborre luksoze, ishin të veshur bukur, mbanin stoli të çmueshme nga ari dhe sende të tjera të çmuara.

Shtresën e pasur të popullatës e përbënin farefisi i sunduesit, si dhe prijësit ushtarak, nëpunësit dhe priftërinjtë që i jepnin përkrahje sunduesit. Ata, gjithashtu jetonin në oborre të bukura, ndërsa priftërinjtë nëpër tempuj. Kishin prona të mëdha, organizonin dreka të përbashkëta, shkonin në gjueti dhe merrnin pjesë në solemnitetet që i organizonte sunduesi.

Në qytete jetonin edhe **zejtarët dhe tregtarët**. Ata ishin njerëz të lirë, të cilët i paguanin tatime shtetit.

Në **fshatra** jetonin fshatarë të lirë. Ata gjithashtu i paguanin tatim shtetit. Fshatarët, zejtarët dhe tregtarët ishin popullata më numerike në shtetet e Lindjes së Lashtë.

Në shtetet e Lindjes së Lashtë kishte edhe njerëz jo të lirë - **robër**. Ata ishin pronë e sunduesit dhe njerëzve më të pasur. Pjesa e robërve i punonin punët më të rënda fizike, ndërsa një pjesë punonin si shërbëtorë në familjet më të pasura. Armiqtë e zënë robër shndërroheshin në robër, por edhe njerëzit e lirë që nuk mundeshin t'i paguajnë borxhet.

SHTETI I LASHTË I EGJIPTIT

Kushtet natyrore dhe popullsia

Në rrjedhën e mesme dhe të poshtme të **lumit Nil** shumë herët u paraqitën bashkësitë e para të njerëzve. Rajoni rreth lumit Nil është shkretinor, por lugina e lumit është shumë pjellore. Ky lumë ka luajtur rol të madh në jetën e egjiptianëve. Për këtë shkak, njerëzit e konsideronin lumin Nil në Egjipt për burim të jetës dhe e respektonin si perëndi.

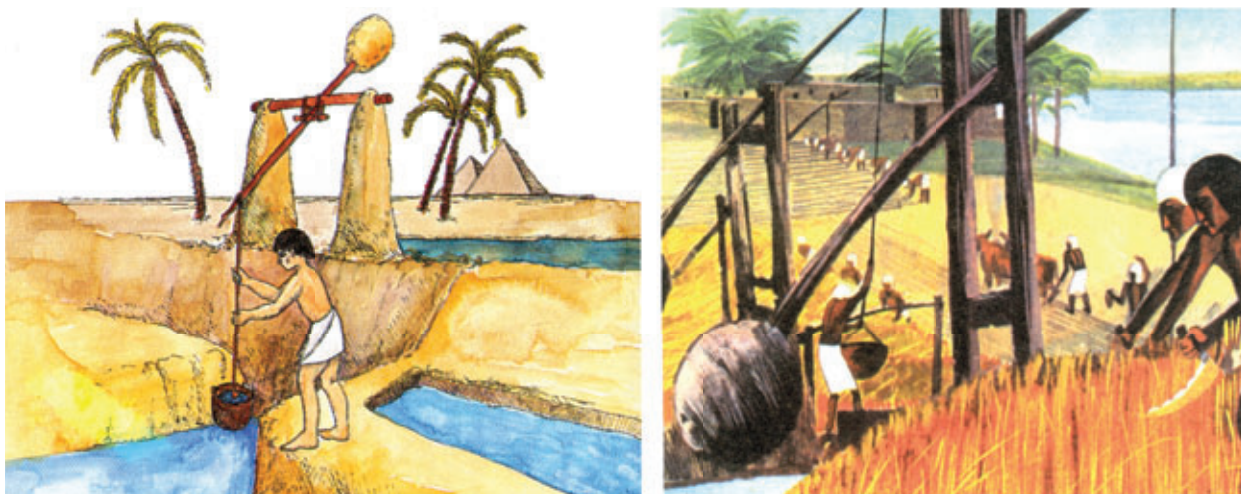
Popullata kryesisht merrej me bujqësi dhe blegtori, por ishin të zhvilluara dhe profesione të tjera.

Sistemet për ujitje dhe kullim

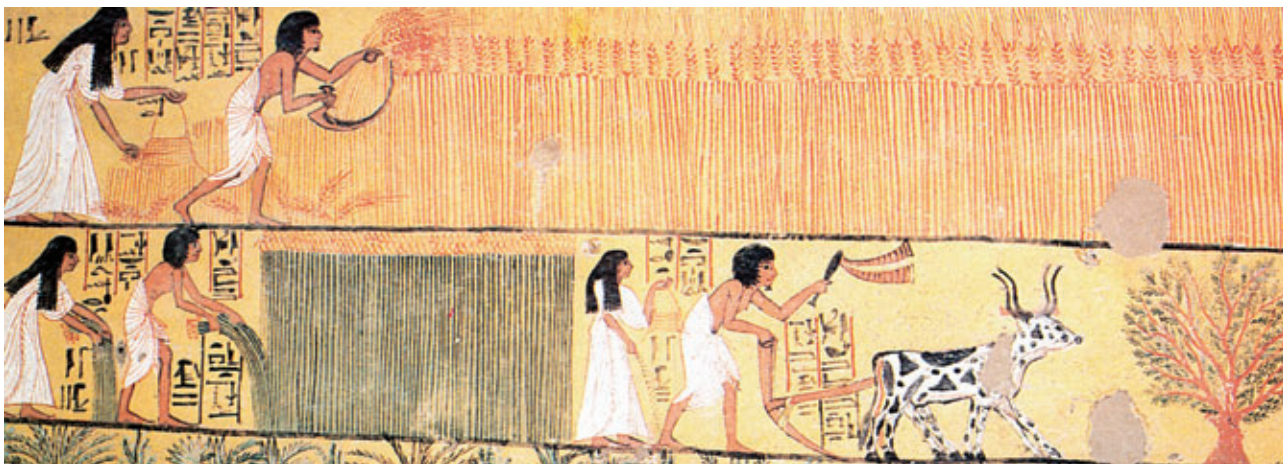
Banorët e luginës së Nilit më së shumti i shfrytëzonin ujërat e lumit për ujitje dhe për zmadhimin e pjellorisë së tokës. Kur niveli i ujit në Nil ngrihej dhe i vërshonte fushat, uji duhej të mblidhet dhe të mbahej që pastaj të përdoret për ujitje.

Banorët e Egjiptit kanë qenë mjeshtër të vërtetë në ndërtimin e **digave, kanaleve dhe baseneve**. Në to mbahej uji për t'u shfrytëzuar në kohën e periudhave të thata. Me kanale i thanin edhe kënetat dhe i shndërronin në tokë të punueshme.

Sistemet e këtilla ishin më të volitshme për zmadhimin e hapësirave pjellore. Në to kultivoheshin prodhime bujqësore, të cilat ishin të domosdoshme për ushqimin e popullatës. Në ndërtimin e këtyre sistemeve punonin fshatarët, zejtarët dhe robërit.

Sistemet për ujitje dhe kullim

Egjiptianët punojnë në fushë

TË PËRSËRITIM...

- Pse egjiptianët e konsideronin Nilin për **perëndi**?
- Si ishte **sistemi për ujitje** në Egjipt? Për çka shërbente?
- Cilat **zeje** ishin të zhvilluara në Egjipt? A kishte **tregti**?
- Pse faraonin e kurorëzonin me **dy kurora**?

Zejtaria dhe tregtia

Në Egjipt u zhvilluan **zeje** të shumta. Më të rëndësishme ishin, ndërtimtaria, ndërtimi i anijeve, thurje e mëndafshit, bërja e instrumenteve muzikore, bërja e papirusit - material në të cilin shkruanin, bërja e mjeteve për stoli dhe zbukurime nga ari, argjendi dhe metale të tjera.

Egjiptianët ndërtonin **varreza** madhështore për sunduesit, të quajtura **piramida**. Me madhësinë dhe pamjen e tyre i mahnitnin njerëzit në të kaluarën, ndërsa i mahnitin edhe sot.

Prodhimet zejtare i shfrytëzonin vetë Egjiptianët dhe i shkëmbenin mes vete. Por, një pjesë nga ato shkëmbej për xehe dhe prodhime të tjera me popujt fqinj dhe ata më të largët. Ashtu u zhvillua **tregtia** me popujt e tjerë.

Egjipti ka qenë prodhues i madh i **drithit**. Ai eksportonte drithë dhe e shkëmbente më tepër për metale.

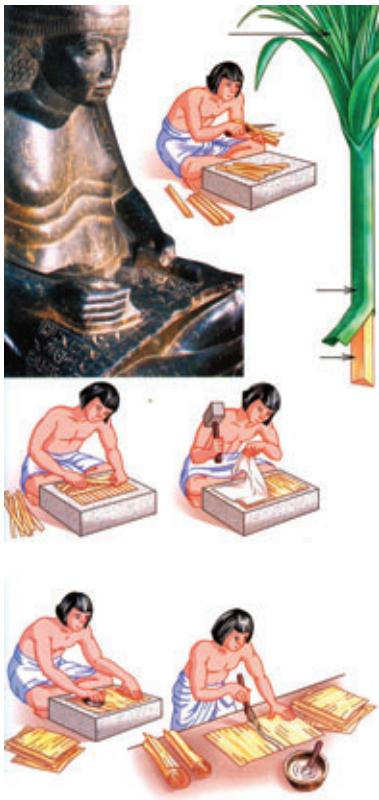
Lumi Nil ishte i lundrueshëm dhe kishte rol të madh në tregtinë e Egjiptit.

Qyteti Karnak

Piramidat dikur dhe sot

Si bëhet papirusi

NGA VEPRAT E SHKRIMTARËVE TË LASHTË...

„Zmadhoje dy herë bukën që ia shpie nënës tënde; çoja nënës tënde ashtu siç ta ka sjellë ajo ty. Derisa të mbante në trup, ishe barrë; kur u linde, ajo mundahej edhe më tej. Të jepte gji, nuk pështirosej kur të ndërronte, të çonte në shkollë kur të mësonin shkrim dhe çdo ditë të dërgonte nga shtëpia me bukë dhe pije. Ndërsa kur do të rritesh dhe martohesh, do të krijosh familje, kujtohu se të lindi nëna jote dhe pastaj të rriti. Mos lejo të ankohet në ty dhe të të mallkojë; mos lejo që asnjëherë të mbërrijë deri në vesh të Zotit zëri i ankesës së saj.» (Këshillë për sjelljen dhe respektin e fëmijëve ndaj nënës)

Egjipti i Lashtë

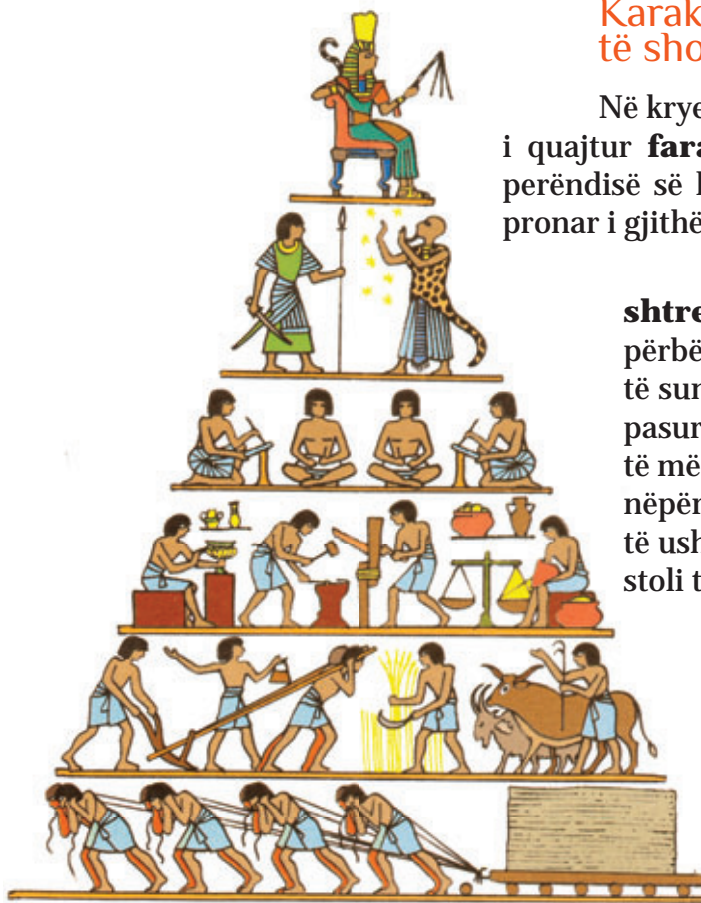

Karakteristikat themelore të shoqërisë dhe të shtetit

Në krye të shtetit të Egjiptit qëndronte **sunduesi** i quajtur **faraon**. Ai ishte i respektuar si zot, djali i perëndisë së lartë egjiptiane **Amon Ra**. Faraoni ishte pronar i gjithë tokës.

Popullata në Egjipt ndahej në më shumë **shtresa**. Shtresën më të pasur të popullatës e përbënin farefisi dhe bashkëpunëtorët më të afërt të sunduesit, **prijësit ushtarak**, **nëpunësit** e pasur dhe **priftërinjtë**. Ata, jetonin në shtëpi të mëdha-pallate dhe oborre, ndërsa priftërinjtë nëpër tempuj. Njerëzit më të pasur kishin bollëk të ushqimit, ishin të veshur begatshëm, mbanin stoli të bukura dhe të shtrenjta.

Në qytete jetonin edhe njerëz të tjerë të lirë: **tregtarë** dhe **zejtarë**. **Fshatarët** përbënin numrin më të madh të popullatës së Egjiptit. Ata punonin në pronat e tyre, por edhe në pronat e egjiptianëve më të pasur.

Ndarja e popullatës në Egjipt

Gjendja më e rëndë ishte ajo e **robërve**.

Ata punonin në shtëpitë e zotërinjve të tyre, në kopshtet, në minierat, si lundruer të anijeve dhe në vende të tjera.

Në Egjipt **gruaja** ishte shumë e respektuar - amvise e familjes. Egjiptianët emëronin veten sipas nënës dhe jo sipas babait. Gruaja në Egjipt mund të ishte sunduese.

Shteti Egjiptian u formua rreth 3 200 vjet para e.s. Atëherë dy shtete më të vogla: **Egjipti i Poshtëm** dhe i **Sipërm** u bashkuan në një shtet të madh. **Kurora** e faraonit ishte e përbërë nga dy pjesë, në dy ngjyra: të bardhë dhe të kuqe. Ajo e simbolizonte bashkimin e dy shteteve në një. Sipas gojëdhënave të vjetra, faraoni që e bashkoi Egjiptin quhej **Menes**.

Faraoni kishte mbështetje më të madhe nga priftërinjtë dhe ushtria. Besohej se faraoni, pas vdekjes së vet, do të vazhdojë të jetojë në jetën pas vdekjes. Prandaj në varrin e tij vendoseshin mjete nga më të ndryshmet, orendi dhe ushqim, ndërsa në muret e brendshme vizatoheshin piktura në të

Kurorëzimi i faraonit me dy kurora

Sarkofag egjiptian

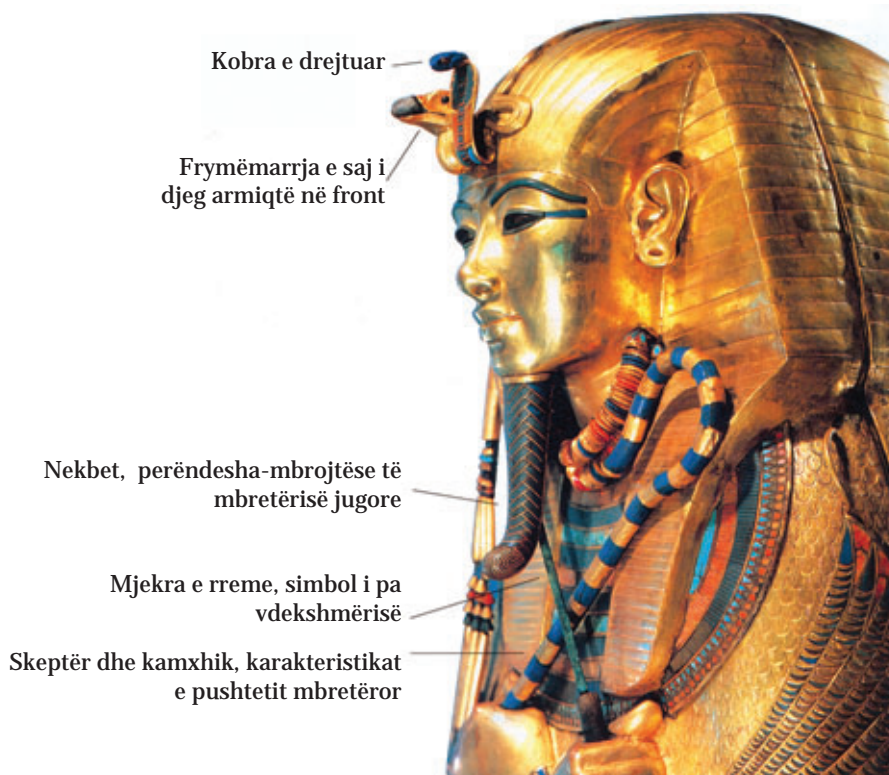
Argëtim për egjiptianët më të pasur

cilat ishin paraqitur skena nga jeta e faraonit. Egjiptianët besonin se e gjithë ajo do t'i shërbejë sunduesit për jetën pas vdekjes. Shumë shpesh, në këto piktura faraonët dhe gratë e tyre ishin të paraqitur së bashku me ndonjë perëndi ose perëndeshë.

Me disa ndërprerje, shteti i Egjiptit ka mbijetuar deri në vitin 31 para e.s., kur ra nën sundimin romak.

Sarkofag egjiptian

Kobra e drejtuar

Frymëmarrja e saj i djeg armiqtë në front

Nekbet, perëndesha-mbrojtëse të mbretërisë jugore

Mjekra e rreme, simbol i pa vdekshmërisë

Skeptër dhe kamxhik, karakteristikat e pushtetit mbretëror

Shenjat identifikuese të faraonit

KULTURAT DHE BESIMET E POPUJVE TË LINDJES SË LASHTË

Paraqitja dhe zhvillimi i shkrimit

Të folurit dhe shkrimi janë mjetet më të rëndësishme për komunikimin e njerëzve mes vete. Këto janë karakteristikat themelore me të cilat njeriu dallohet nga gjallesat e tjera.

Shkrimi u paraqit rreth 3 200 vjet para e.s. në shtetet e Lindjes së Lashtë. Së pari u paraqitën **shkrimet me figura** në Mesopotami dhe në Egjipt. Te kinezët, shkrimi u paraqit rreth 2 000 vjet para e.s.

Shkrimi piktografik përbëhej nga vizatime të vogla, të cilat lidheshin në tërësi logjike për të shprehur një mendim. Gradualisht, disa vizatime ndërroheshin vetëm me një shenjë, ose përdoreshin në formë të përzier vizatime dhe shenja. I tillë ishte **shkrimi hieroglif** i egjiptianëve, që gdhendej në gurë ose shkruhej në papirus.

Në Mesopotami u zhvillua **alfabeti kuneiform** (në formë pyke). Aty shkruhej me mjet të mprehtë në pllaka deltine. Shenjat figurative gradualisht fituan formë të pykave, sipas të cilave edhe alfabeti e mori emrin.

Më vonë u paraqit **alfabeti fonetik**, të cilin e shpikën Fenikasit. Ai alfabet ishte më i thjeshtë, ndërsa ka ndihmuar si bazë për krijimin e alfabeteve të tjera (grek, latin, cirilik). Kryesisht shkruhej në pllaka deltine, dhe më vonë edhe në papirus dhe pergamenë.

Letërsia

Me paraqitjen e alfabetit filluan të shkruhen edhe këngët, mitet, dhe legjendat e para. Kështu u krijua **letërsia** e popujve të Lindjes së Lashtë.

Veprat më të vjetra të ruajtura deri më tani nga **letërsia egjiptiane** janë **tekstet e piramidave** dhe disa **vepra edukative** në papirus. Ato rrjedhin prej 2 400 viteve para e.s. Për jetën, zakonet dhe besimet e njerëzve në **Mesopotami** mësuam nga **legjendat për heronjtë sumerë**, si dhe nga **Epi i Gilgameshit**, i shkruar rreth 2 200 vjet para e.s.

Në **letërsinë indiane** më të vjetër janë të njohura himnet religjioze për nder të dukurive natyrore të trupave qiellor, siç janë dielli, hëna, zjarri etj. Në shekullin e katërt para e.s. u shkruan epe shumë të bukura. Njëra ndër to është epi indian „**Ramajana**”.

Shkrime të Lindjes së Lashtë

Ndërtimtaria

Popujt e Lindjes së Lashtë bënë ndërtime të mëdha dhe të bukura, të cilave u entuziazmohen edhe sot. Më të njohurat janë: **piramidat** egjiptiane dhe **Sfinga, Kulla e Babilonisë** në shtatë kate, **Fanari** në Aleksandri, **Muri Kinez**, shumë tempuj kushtuar perëndive etj. Prej tyre janë ruajtur deri në ditët e sotme disa piramida, muri kinez dhe mbetje të disa tempujve.

Arti

Popujt e Lindjes së Lashtë punonin vepra të shkëlqyeshme të artit. Muret e piramidave të tempujve ishin të stolisura me **vizatime**. Në vizatimet ishin të paraqitura skena nga jeta e sunduesve dhe njerëzve të tjerë shtetërorë: priftërinj, ushtarë, zejtarë, instrumentistë.

Popujt e lashtë përpunonin edhe **statuja** të perëndive, të kafshëve (toteme), **mjete për zbulim, stoli** etj.

Lindja e shkencave

Popujt e Lindjes së Lashtë dhanë kontribut të madh në zhvillimin e disa shkencave. Ata i hodhën themelet e matematikës (veçanërisht në gjeometri), astronomisë, mjekësisë, fizikës etj. Gjeometrinë e zbatonin në ndërtimtari, veçanërisht gjatë ndërtimit të piramidave, ndërsa medicina për shërimin e njerëzve.

Popujt e Mesopotamisë të parët i përcaktuan shenjat e zodiakut, vitin me dymbëdhjetë muaj, javën me shtatë ditë dhe orën me gjashtëdhjetë minuta. Indianët i shpikën shenjat e numrave, me të cilat shërbehemi edhe sot.

Besimi dhe religjioni

Kujtohu në besimet e njerëzve në parahistorinë - në kohën e gurit dhe të metalit.

Porta e perëndeshës Ishtar në qytetin e Babilonisë

Mozaiku nga qyteti Ur

Teknika e matjes dhe gjeometria

Amon Ra, Shamash dhe Ashur

TË MENDOJMË...

- Cilat besime nga koha më e vjetër janë ruajtur te popujt e Lindjes së Lashtë? Pse?
- Çka paraqisnin tempujt? Çka është e ngjashme, dhe çka është e ndryshme me ndërtimet religjioze në kohën tonë?

Njerëzit atëherë besonin në toteme të ndryshme, kafshë dhe dukuri natyrore. Edhe pas themelimit të shteteve të para, te popujt e Lindjes së Lashtë janë ruajtur shumë prej besimeve të mëparshme. Për shembull, në **Indi** kafsha e shenjtë edhe më tej ka mbetur **lopa**, ndërsa në **Egjipt** edhe më tej rol të madh kishin **totemet**.

Popujt e Lindjes së Lashtë ishin **politeistë**, besonin në më shumë zota.

Ata i përfytyronin perënditë dhe perëndeshat me **dukje njerëzore**. Ndonjëherë, madje, perënditë kishin trup të njeriut ndërsa kokë të kafshës. Besohej se perënditë kanë ndikim jo vetëm në jetën e njerëzve por edhe në vdekjen e tyre. Perënditë ishin të paraqitur në veshje që e mbanin njerëzit e pasur.

Jo të gjithë perënditë ishin të respektuar njëllorj. Më i respektuar ishte **perëndia supreme**. Në Egjipt perëndi supreme ishte perëndia e diellit **Amon Ra**, në mbretërinë e Babilonisë ishte **Marduk**, te Asirianët perëndia **Ashur**, te kinezët **Guan Ju** dhe në Indi perëndia **Brama**. Perëndi të tjera të rëndësishme ishin **Izida** dhe **Horus** në Egjipt, **Ishtar** dhe **Shamash** në Babiloni dhe shumë të tjera.

Perënditë i respektonin në atë mënyrë që i ndërtonin **tempuj** të mëdhenj dhe të bukur dhe u çonin viktimat. Në tempujt jetonin dhe predikonin **priftërinjtë**. Ata mbanin veshje të veçanta, të ndryshme nga veshjet e njerëzve të tjerë. Në tempujt kishte statuja të mëdha të perëndisë së cilës i ishte dedikuar tempulli.

Pothuajse të gjithë popujt në të kaluarën kishin **legjenda për krijimin e botës**, me të cilat mundoheshin të shpjegojnë krijimin e universit dhe të Tokës.

Freska egjiptiane me përmbajtje religjioze

A E DINI SE...

- ... alfabeti hieroglif në fillim kishte rreth 800 **shenja**, dhe pastaj deri në 5 000, ndërsa alfabeti Kuneiform thjeshtohet: së pari kishte 1 000 shenja dhe në fund vetëm pesëdhjetë.

- ... popujt e Lindjes së Lashtë shkruanin **nga sipër poshtë dhe nga e djathta në të majtë**? Mënyra e sotme e të shkruarit, nga e majta në të djathtë, u vendos nga **Helenët**.

- ... në Mesopotami kishte shkolla të ngjashme me ato të sotmet. Gjatë gërmimit të qytetit më të vjetër sumer, **Uruk në Mesopotami** ishte zbuluar një shkollë me banka të bëra nga tulla prej dheu. Në bankat kishte tabela nxënësish për të shkruar, të bëra nga deltina e njomë. Në ato ishte e shkruar një fjali nga mësuesi, ndërsa nxënësit e përshkruanin për të ushtruar.

- ... Kinezët e lashtë e gjetën **pëlhurën e mëndafshit**, ndërsa Indianët e shpikën **shahun**.

- ... në **Indi**, veshja e grave ishte e bërë prej pëlhure të ngjyrave të hapura. E bënë nga pambuku, pëlhurë liri ose prej leshit. Stoliseshin me stoli prej ari, argjendi ose prej guacave. Meshkujt mbanin një lloj mbështjellësi, të ngjashme në ato të romakëve, që hidhej përmbi njërin sup, ndërsa tërhiqej deri te supi tjetër.

- ... çdo qytet më i madh në Mesopotami kishte **kullë** të veten të quajtur zigurat? Megjithatë, asnjë nga ato kulla nuk mundej të krahasohet me kullën në qytetin Babiloni, e lartë 90 metra. Për ndërtimin e saj qenë të nevojshme 85 milion tulla dhe ajo dominonte në tërë rajonin. Përbëhej prej shtatë katesh të cilat ngushtoheshin sipër, ndërsa në majë kishte tempull që shërbente për hulumtimin e yjeve.

Zigurati në Ur

TË PËRSËRITIM...

- Me çfarë **alfabete** shkruanin popujt e Lindjes së Lashtë?

- Ku zbatoheshin më së shumti dijenitë nga **gjeometria**?

- Çfarë **ndërtimesh**, ndërtonin popujt e Lindjes së Lashtë? Cilat janë ndërtimet **më të njohura** të ruajtura deri në ditët e sotme?

- Çfarë vizatonin Egjiptianët e vjetër në **muret** e piramidave?

- Cilat ishin **perënditë më të respektuara** të Lindjes së Vjetër?

FAJLË MË PAK TË NJOHURA...

- **Himni** është këngë e shoqëruar me instrumente, me të cilën kremtoheshin perënditë dhe mbretëritë.

- **Ep** është vepër e gjatë në vargje, në të cilën këndohen fitoret e ndonjë perëndie ose heroi.

- **Zodiak** është grup prej dymbëdhjetë shenjash të imagjinuara, të përbëra nga yjet e harkut qiellor.

- **Totem** është kafshë, për të cilën mendohej se është paraardhës i klanit dhe fisit.

- **Hieroglif** janë shenja nga koha më e vjetër egjiptiane, të cilat gdhendeshin në gurë, pikturoheshin në muret e tempujve ose shkruheshin në papirus.

- **Zigurat** quhet kulla kryesore në qytet-shtetet në Mesopotami.

BALLKANI NË
SHEKULLIN E
VJETËR

HELADA

Mali Olimp

Kushtet natyrore dhe popullsia

Në kohën antike, Helada përfshinte pjesën më jugore të Gadishullit Ballkanik. Në kuptim më të gjerë të fjalës, nocioni Helada i përfshin edhe ishujt në detin Jon dhe detin Egje. Toka, kryesisht ishte malore. Mali më i lartë ishte mali **Olimp**. Në Heladë nuk kishte lumenj të mëdhenj me lugina pjellore, siç kishin në shtetet e Lindjes së Lashtë. Nga të gjitha anët, përveç nga ana veriore, ishte e rrethuar me det.

Bregu lindor kishte më shumë gjire të përshtatshme për limane, shumë gadishuj dhe ishuj. Ajo mundësonte kushte të volitshme për zhvillimin e **lundrimit detar**.

Kulturën më të vjetër në trojet e Heladës e quajmë **Kultura e Kretës**. Qendra e saj ishte ishulli Kretë, veçanërisht qyteti **Knosos**, ku është zbuluar **pallat** i madh dhe i pasur me **freska** të mrekullueshme. Për fat të keq, nuk e dimë cilët ishin njerëzit që e krijuan këtë kulturë, as edhe çfarë gjuhe kanë folur. Për ta dëshmojnë vetëm mbetjet materiale.

Në fillim të mileniumit të dytë para e.s., në veri të Heladës filluan të dynden fise migruese. Nuk e dimë si e quanin veten, por poeti Homer i quan **Akajenë**. Në bazë të kulturës Krete, ata krijuan kulturën e tyre, të quajtur **Kultura Mikene** - sipas qytetit **Mikena**, ku janë gjetur mbetjet e para materiale.

Qyteti Mikena dikur dhe sot.

Rreth 1200 vite para e.s., në Heladë hynë fise të reja dhe u përzier me popullatën vendase. Në veprat e shkrimtarëve të lashtë, ata quhen **Dorë, Jonë dhe Ajolë**. Më vonë, banorët e jugut të Gadishullit Ballkanik u quajtën **Helenë**, ndërsa atdheu i tyre e mori emrin **Helada**. Helenët shkatërruan pjesë të madhe të kulturës Mikenase, por pranuan një pjesë dhe e zhvilluan edhe më tej.

Koha e Homerit

Për historinë më të hershme të Heladës më së shumti mësojmë nga epet e njohura „Iliada» dhe „Odiseja». Sipas traditës, ato i takojnë poetit **Homer**. Prandaj, koha që është e përshkruar në ato (shek. XII-VIII para e.s.) quhet **Koha e Homerit**.

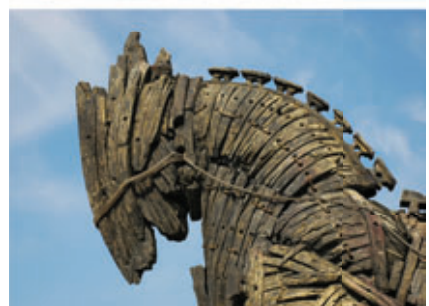
Te „Iliada” flitet për **Luftën e Trojës**. Ajo zhvillohej mes Akajenëve dhe Trojanëve të qytetit **Trojë** në Azinë e vogël. Akajenët për dhjetë vjet e kishin rrethuar Trojën. Në luftërat rreth Trojës u afirmuan shumë heronj nga të dyja palët. Te Akajenët heroi më i njohur ishte **Akili**, ndërsa te trojanët **Hektori**. Me anë të dinakërisë, Akajenët më vonë e pushtuan dhe e shkatërruan Trojën.

Ndodhitë në „Odiseja” zhvillohen pas mbarimit të luftës së Trojës. Në të tregohet për kthimin në shtëpi të heroit akajen **Odiseut**, mbreti i **Itakës**. Ai dhjetë vite endej nëpër shtete dhe dete të ndryshme. Me dinakërinë dhe trimërinë e tij ia doli të mbijetojë shumë rreziqe të rrugës dhe me sukses të kthehet në shtëpi, te gruaja e tij e ndershme **Penelopa**.

Epet Iliada dhe Odiseja bëjnë pjesë mes veprave më të famshme të letërsisë botërore.

Kolonizimi

Në Heladë kishte pak tokë pjellore. Disa njerëz ishin pronarë të mëdhenj të tokave, por për shumë njerëz nuk kishte pjesë të re të tokës. Për këtë shkak, Helenët shpërngulehin nga shteti dhe themelonin vendbanime të reja të quajtura **koloni**. Më së shumti koloni ishin të themeluara në brigjet e Detit të Zi, të Mesdheut dhe Detit Adriatik. Kolonitë më së shpeshti i themelonin **fshatarë** më të varfër, të cilët në viset e reja kërkonin tokë pjellore. Pranë fshatarëve në kolonitë kishte edhe **zejtarë dhe tregtarë**.

Skena nga Lufta e Trojës

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Nëse keni mundësi, lexojeni legendën për lindjen e trimit akajen Akilit. Djali i kujt ishte ai? **Pse ishte i lëndueshëm vetëm te thembra?**

A E DINI SE...

- ...në tërë trupin e trimit Akil, vendi i vetëm i lëndueshëm ishte **thembra**? Ai vdiq i qëlluar me shigjetë pikërisht në thembër. Edhe sot, për ndonjë pikë të dobët njerëzore thuhet „**Thembra e Akilit**”.
- ... Akajenët e pushtuan Trojën me **dinakëri**? Duke u bërë sikur tërhiqen, Akajenët para portave të qytetit u lanë Trojanëve një **kalë të madh të drunjtë**. Në të ishin të fshehur ushtarë. Trojanët mendonin se kali ishte dhuratë nga perënditë dhe e futën në qytet. Gjatë natës, ushtarët dolën nga kali dhe i hapën portat e qytetit për të hyrë Akajenët e tjerë. Ashtu Akajenët e pushtuan Trojën.

▲ Maskë Mikenase e varrosjes

◀ Afresk Kretase

Disa koloni u bënë qendra të rëndësishme tregtare dhe zejtare, të cilat i mbajtën lidhjet me qytetet nga ku u shpërngulën. Shpesh ndodhte që kolonitë të bëhen edhe më të pasura se vendi amë. Kolonitë kontribuan shumë për zhvillimin e lidhjeve ekonomike tregtare, si dhe për përhapjen e kulturës helene në shtetet fqinje.

TË PËRSËRISIM...

- Cilat janë dy **kulturat më të vjetra** në territorin e Heladës?
- Pse koha nga shek. XII deri më shek VIII para e.s. e quajmë „**Koha e Homerit**”?
- Pse në kolonizimet më së shumti merrnin pjesë **fshtarët**?
- Çfarë **shtete** krijuan Helenët? Kush drejtonte me ato?

Krijimi i qyteteve-shtete

Helenët populluan vende të gjera, por në vendin e tyre kurrë nuk krijuan një shtet të vetëm. Helada ishte e ndarë në **qytete-shtete** të shumta, të quajtura **polise**. Secilin shtet të tillë e përbënte qyteti (polisi) me rrethinën. Në kohërat më të vjetra, me shtetin drejtonte **mbreti**. Ai ishte komandant i ushtrisë për kohë lufte, por i kryente edhe detyrat e klerit të lartë dhe gjykatësit. Përveç mbretit, kishte edhe **Këshill të pleqve** dhe **Kuvend popullor**, të cilin e përbënin të gjithë burrat e lirë, të aftë për të mbajtur armë. Qytetet-shtete më të njohura në Heladë ishin: **Sparta, Athina, Teba dhe Korinti**.

SPARTA

Themelimi dhe popullata

Sipas gojëdhënave, Sparta ishte e themeluar nga fisi luftarak **Dorët**. Ata depërtuan në gadishullin e **Peloponezitet** në veri. Në pjesën e tyre jugore, në rrethin e Lakonisë, në shekullin e nëntë para e.s. e themeluan qytetin **Sparta**. Sipas tij e fituan emrin **Spartanë**. Sparta u bë shtet i fuqishëm ushtarak.

Popullata e Spartës ndahej në **spartanë, periojë dhe hejlotë**. **Spartanët** e kishin tërë pushtetin në shtet. Ata ishin ushtarë, gjithmonë të gatshëm për aksion ushtarak. **Periojë** merreshin me bujqësi, zejтари dhe tregti. Ata i paguanin tatime shtetit, por nuk kishin kurrfarë të drejtash dhe nuk merrnin pjesë në shtetin. **Hejlotët** ishin me numër më të madh. Ata ishin një lloj robërish shtetërorë. Jetonin nëpër fshatrat dhe merreshin me bujqësi, ndërsa nga të ardhurat e tokës ua jepnin shtetit, për mirëmbajtjen e spartanëve.

Rregullimi shtetëror

Sparta kishte rregullim mjaft të thjeshtë. Në krye të shtetit qëndronin **dy mbretër**. Për kohë të luftës ata udhëhiqnin me ushtrinë dhe kishin pushtet të pakufizuar. Përveç tyre, me shtetin drejtonte edhe **Këshilli i pleqve**. Atë e përbënin 28 njerëz më të vjetër se 60 vjeç, si dhe dy mbretërit. Këshilli shpallte luftëra dhe lidhte paqe, ndërsa ishte edhe gjykatë supreme në shtet. Kishte edhe Kuvend popullor. Atë e përbënin të gjithë Spartanët që kishin mbushur tridhjetë vjet.

Edukimi i të rinjve

Në Spartë i kushtohej kujdes i veçantë **edukimit të të rinjve**. Qëllimi ishte të krijojnë **ushtarë të mirë dhe të shëndoshë**, të cilët do t'i shërbenin shtetit besnikërisht. Edukimi ishte rreptësisht ushtarak. Pas lindjes, fëmijët e shëndoshë lireshin të jetojnë, ndërsa të pashëndetshmit hidheshin në humnerë.

Ushtar spartan

Rruga drejt Spartës së vjetër

A E DINI SE...

- ...**fëmijët** në Spartë i mësonin të hanë çfarëdo lloj ushqimi, të mos jenë të zgjidhshëm, të mos kenë frikë nga errësira dhe të mos qajnë.
- ... kur dëgjoji se djali i saj kishte ikur nga armiku, një Spartane i kishte shkruar letër: “Për ty përhapen fjalë të këqija; **ose laje turpin, ose jepi fund jetës**”.
- ... një Spartaneje lajmëtari i kishte lajmëruar se në luftë kishin humbur jetën që të pesë djemtë e saj. Ajo i tha: „Nuk të pyes për atë, por tregomë se çfarë po ndodh me atdheun”. Ai u përgjigj: „Atdheu fitoi”. Ndërsa ajo i tha: „Atëherë, **më lehtë do ta duroj vdekjen e fëmijëve të mi**”.

Fëmijët jetonin me prindërit deri në moshën shtatë vjeçare. Pastaj i merrte shteti dhe i shkollonte në shkolla të veçanta, të quajtura **gjimnaze**. Atje më së shumti rëndësi i jepej **zhvillimit të tyre fizik**, ndërsa pakës mësonin shkrim dhe lexim. Bënin ushtrime të ndryshme fizike: vrapim, mundje, hedhje e shtizës dhe luftim me shpata. I mësonin të jenë të **qëndrueshëm**. I ushqenin dobët, ecnin zbathur dhe pakës të veshur, dimrit laheshin me ujë të ftohtë, ndërsa flinin në shtrat të fortë.

Fëmijët edukoheshin që t'i respektojnë më të vjetrit, t'i urrejnë heliotët dhe të përgjigjen vetëm kur të pyeten, dhe atë shkurt dhe qartë. Mënyra e këtyre të folurit, tejet e shkurtër dhe i qartë, quhet **lakonike**.

Me edukimin ishin të përfshira edhe **vajzat**, që të munden më vonë të bëhen nëna të fëmijëve të fortë. Spartanet e reja mësonin në gjimnaze të veçanta. Atje merreshin me ushtrime gjimnastikore, me muzikë dhe këndim. **Nënat Spartane** gëzonin respekt të madh në shtet. Ato me krenari i dërgonin djemtë e tyre në luftë. Duke ia dhënë mburojën, Spartania e përcillte djalin në luftë me fjalët: „Me të ose në të». Me atë e porosiste të jetë trim dhe të mos dorëzohet, qoftë edhe të vritet në luftë.

Me edukimin e këtyre Spartanët u bënë ushtarë të shkëlqyeshëm, veçanërisht të respektuar në Heladë, por edhe jashtë kufijve të saj.

Radhë luftarake spartane

Edukimi i spartanëve të rinj

ATHINA

Vizatim i Athinës së vjetër me tempullin Partenon

TË PËRSËRISIM

- Me çka merrej **popullata** në Athinë?
- Çfarë **shtresash** të popullatës ekzistonin?
- Cilët ishin **reformatorë** të mëdhenj athinas?
- Çka bënë ata?

TË MENDOJMË...

- Si ndahej popullata në Spartë dhe si ndahej në Athinë? Në çka **dalloheshin** rregullimet e tyre?

Themelimi dhe popullata

Qyteti i **Athinës** gjendej në gadishullin **Atika**, afër detit. Përveç qytetit, shtetin e përbënin edhe vendbanimet e fshatrave përreth. Në kohën e Homerit ose pak më vonë, Athina mbizotëroi me të gjithë Atikën. Të gjithë banorët e Atikës tani filluan të quhen **Athinas**, sipas emrit të qytetit.

Popullata e Athinasve merrej me zejtar, tregti dhe me lundrim detar. Ajo ndahej në **aristokratë** (bujarë), **demos** (popull) dhe **robër. Aristokratët**

ishin qytetarë të respektuar. Ata posedonin prona të mëdha toke dhe në fillim e kishin tërë pushtetin e shtetit. **Demosi** ishte në numër më të madh, por në fillim nuk kishte të drejtë të marrë pjesë në drejtimin e shtetit. Atë e përbënin fshatarët, zejtarët dhe tregtarët. **Robërit** nuk kishin asnjëfarë të drejte. Ata i punonin punët më të rënda.

Rregullimi shtetëror

Në krye të qytetit-shtet të Athinës, në kohën më të vjetër ndodhej **mbreti**. Ai ishte prijësi kryesor i ushtrisë, klerik kryesor dhe gjykatës suprem në shtet. Përveç mbretit, kishte edhe **Këshill të pleqve**, i përbërë nga aristokratët. Kishte edhe **Kuvend popullor**, që e përbënin të gjithë meshkujt të moshës madhore. Më vonë pushteti i mbretit ishte i ndërprerë dhe me shtetin udhëhiqte **Këshilli prej nëntë drejtuesve**, të quajtur **arkontë**, të cilët zgjidheshin çdo vit.

Demokracia e Athinës

Pjesëtarët e **demosit** nuk ishin të kënaqur nga pozita e tyre në shtet dhe kërkonin të drejta më të mëdha. Aristokratët ishin të detyruar të lëshojnë pe.

Ata pranuan të bëhen disa **reforma**, ndryshime në rregullimin e shtetit.

Athina kishte dy reformatorë të mëdhenj: **Solon** dhe **Klejsten**. Soloni i bëri reformat e tij në fillim, ndërsa Klejsten në fund të shek. VI para e.s. Me reformat, demosi fitoi të drejta më të mëdha. Të gjithë **qytetarët e lirë** në Athinë fituan të drejtë të marrin pjesë në qeverisjen e shtetit. Me atë mbaroi lufta e gjatë e demosit me aristokracinë, në të cilën fitoi demosi. Në Athinë u vendos **rregullimi demokratik**, ose qeverisje e demosit. Ajo u shndërrua në shtet demokratik. Pushtetin më të madh e kishte Kuvendi popullor, të cilin e përbënin të gjithë qytetarët e lirë të moshës madhore. **Kuvendi popullor** i zgjidhte organet shtetërore dhe e kontrollonte punën e tyre. Kuvendi vendoste me shumicën e votave.

Shteti i Athinës dhe demokracia në të arritën përparimin më të madh në **shekullin e pestë para e.s.** Atëherë në krye të shtetit gjendej udhëheqësi i demokratëve, **Perikle**. Në kohën e tij Athina përjetoj **zhvillim të fuqishëm ekonomik**: ajo u bë **qendër** kulturore dhe ekonomike e tërë Heladës. Përmes selisë së vet **Pirej**, Athina mbante lidhje tregtare me qytetet-shtete të tjera helene dhe me shumë shtete më të largëta.

Marrëdhëniet mes qyteteve-shtete

Qytetet-shtete helene asnjëherë nuk arritën të bashkohen. Në vend të asaj, ata shpesh ishin rivalë të ashpër dhe armiq dhe luftonin mes vete. Njëri nga sukseset më të mëdha, që e arritën së bashku, kishte ndodhur në

Tempulli i perëndeshës Athina, i quajtur „Partenon»

Perikle

NGA VEPRAT E SHKRIMTARËVE TË VJETËR...

„Ky rregullim shtetëror quhet **demokraci** për shkak se pushteti nuk i takon pakicave, por **shumicës** së qytetarëve. Në lidhje me interesat e individit, ligjet u japin të gjithëve **të drejta të njëjta**... Ne në shtet kemi jetë të lirë politike dhe kemi besim të plotë në marrëdhëniet e ndërsjella. Jemi të lirë nga çdo detyrim në jetën private, ndërsa në marrëdhëniet shoqërore nuk i shkelim ligjet, por i bindemi njerëzve të cilët e kanë fituar pushtetin në kohë të caktuar”. (Tukidid: Fjalimi i Perikleut për demokracinë që e mbajti para Athinasve)

Monedhë Athinase

luftërat greko-perse, në të cilat Helenët u mbrojtën nga mbretëria e madhe Perse. Edhe sot flitet për trimërinë e luftëtarëve helenë në betejat në **Maraton**, te **Termofilet** dhe në **Plataja**. Megjithatë, edhe atëherë disa helenë luftonin në anën e persianëve.

Qytetet-shtete helene ndonjëherë bashkoheshin mes vete dhe krijonin lidhje të forta. Më të njohurat ishin **Lidhja e Peloponezitet** dhe **Lidhja e bregdetit Athinas**. Në lidhjen e Peloponezitet hynin polisët që gjendeshin në Peloponez. Rol udhëheqës në Lidhjen kishte **Sparta**. Lidhjen e bregdetit të Athinës e përbënin polisët që gjendeshin përreth bregdetit ose në ishujt në Heladë. Rol udhëheqës në lidhjen kishte **Athina**.

Ndërmjet dy lidhjeve ekzistonte rivalitet, veçanërisht në tregti. Ajo ishte arsyeja që mes tyre të shpërthejë lufta. Kjo luftë u zhvillua në **gjysmën e dytë të shekullit të pestë para e.s.** dhe është e njohur me emrin **Lufta e Peloponezitet**. Lufta u solli shumë fatkeqësi Helenëve. Shumë qytete u rrënuan, ndërsa toka ishte e shkretuar. Lidhja e Peloponezitet shpalli fitore në luftë dhe Sparta fitoi pushtetin në tërë Heladën. Megjithatë, edhe pushteti i saj zgjati shkurt. Më së shpejti u forcua **Teba**, e cila mundi ta fitojë Spartën në fushëbetejë dhe për kohë të shkurtë të bëhet udhëheqëse e helenëve.

Në Heladë kishte kushte më se të volitshme për zhvillimin e tregtisë, veçanërisht në **tregtinë bregdetare**. Helenët ishin **lundruer** të shkathët dhe **tregtar** të mirë. Qytetet-shtete helene tregtonin mes vete dhe me kolonitë e tyre. Nga kolonitë më së shumti importoheshin **drithi**. Gjithashtu, tregtohej edhe me **prodhime zejtarie**. Helenët kishin lidhje tregtare edhe me fqinjët dhe me shtetet më të largëta.

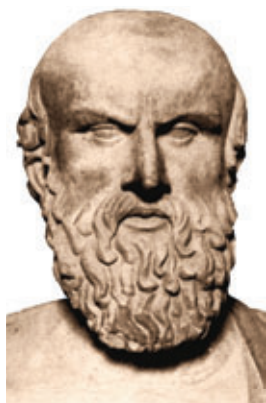
TË PËRSËRISIM...

- Cili ishte **suksesi** më i madh i ushtrisë së bashkuar helene?
- Cilat ishin **Lidhjet** politike më të mëdha në Heladë?
- Kur u bë **lufta e Peloponezitet**? Çfarë ishin pasojat prej saj?

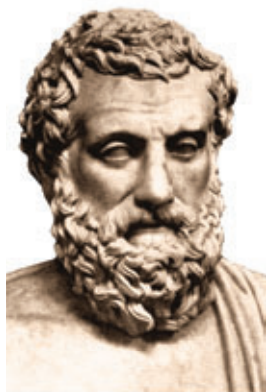
Rikonstrukcion i anijes antike

KULTURA E HELENËVE

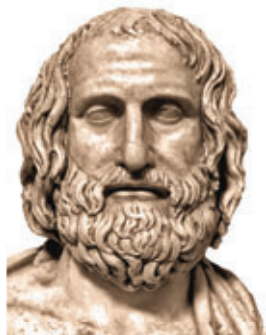

Letërsia dhe teatri

Helenët krijuan shumë vepra të vlefshme letrare. Më të njohura janë epet „**Iliada**” dhe „**Odiseja**”, të cilat i takojnë poetit **Homer**. Helenët shkruanin edhe **këngë lirike**, në të cilat shprehin ndjenjat personale: dashurinë, urrejtjen, gëzimin, hidhërimin.

Teatri kishte rol të rëndësishëm në jetën e Helenëve. Shfaqjet teatrale u krijuan nga solemnitetet që organizoheshin për nder të **Dionisit** - perëndisë së verës dhe haresë. Veprat teatrale për ndodhi fatkeqe dhe me përfundim të pikëlluar quheshin **tragjedi**, ndërsa veprat për ndodhi të hareshme dhe qesharake quheshin **komed**. Autorët më të njohur të tragjedive ishin **Eskili**, **Sofokle** dhe **Euripidi**, ndërsa autor më i njohur i komedive ishte **Aristofani**.

Shfaqjet teatrale mbaheshin nën qiell të hapur. Publiku në teatrot ulej në **ulëse të gurit**, të vendosura si shkallë, në formë të **gjysmërrethit**. Aktorët luanin në skenë të ngritur, ndërsa në pjesën e poshtme të teatrit kishte kor. Tragjeditë dhe komeditë helene kanë vlerë të madhe artistike, prandaj edhe deri në ditët e sotme shfaqen nëpër teatrot në tërë botën.

Filozofia dhe shkenca

Te helenët kishte njerëz të mençur. Ata ishin **filozofët**, emri i të cilëve do të thotë „dashamirës të mençurisë». Për dallim nga sqarimet e mitologjisë dhe religjionit, ata më ndryshe i shpjegonin dukuritë natyrore dhe shoqërinë. Filozofët më të njohur ishin **Sokrati**, **Platoni** dhe **Aristoteli**.

Helenët patën arritje të mëdha në sferën e **shkencës**. Veçanërisht ishin të zhvilluara historia, matematika, ndërtimtaria dhe medicina. Historiani më i njohur ishte **Herodoti**, i cili u quajt „**babai i historisë**”. Shumë të çmuar ishin edhe historianët **Tukidid** dhe **Ksenofonti**.

Eskili, Sofokleu,
Euripidi dhe Aristofani

Arti

Helenët ishin mjeshtër të mirë dhe krijuan **vepra artistike** të mrekullueshme, të cilat edhe sot mahnitin me bukurinë e tyre. Ndërtimet më të bukura ishin **tempujt**. Më i njohur ishte tempulli **Partenon** në Athinë. Në tempujt gjendeshin statuja të perëndive dhe perëndeshave, që i punonin skulptorë të shkathët. Nga veprat **skulptore** më të njohura janë: **Gjuajtësi i diskut**, **Mbajtësi i shtizës** etj. Brendia e tempujve dhe e ndërtimeve të tjera publike ishte e zbukuruar me **piktura** nga mitologjia, religjioni dhe nga jeta e përditshme e Helenëve.

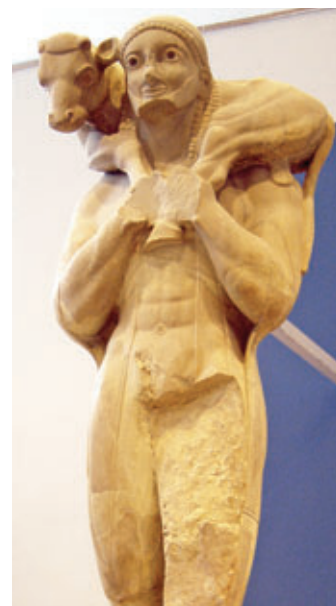

Teatri në Epidaur

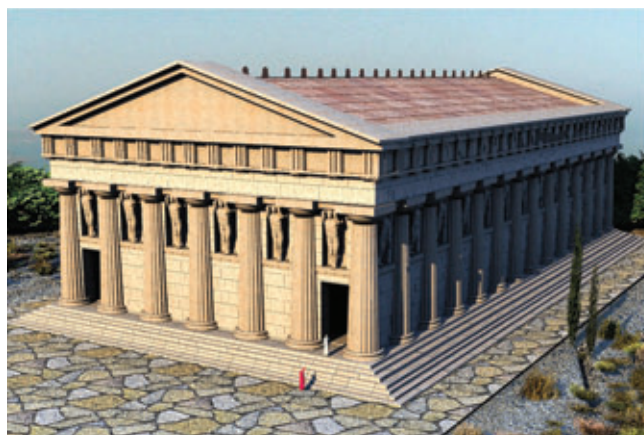
Mitologjia dhe religjioni

Si edhe popujt e tjerë të asaj kohe, edhe helenët nuk mundeshin t'i kuptonin dhe shpjegonin arsyet për disa dukuri në natyrë dhe shoqëri. Ato dukuri i sqaronin si fuqi të padukshme, mbinatyrore dhe mbinjerëzore. Tregimet për forcat e tilla, për perënditë dhe heronjtë quhen **mite**. Të gjitha mitet së bashku e përbëjnë **mitologjinë** e një populli. Helenët kishin mitologji shumë të pasur.

Helenët besonin në shumë perëndi. Perëndia më e lartë ishte **Zeusi**. Ai ishte zoti i botës, i perëndive dhe i njerëzve. Krahas tij shumë të respektuar kanë qenë **Hera** - perëndesha e qiellit dhe gruaja e Zeusit, **Apolloni** - perëndia e dritës dhe mbrojtës i artit, **Athena** - perëndesha e mençurisë, **Afërdita** - perëndesha e bukurisë dhe shumë të tjerë. Helenët besonin se perënditë kishin pamje

„mbajtës i qengjit”

Rikonstrukcioni i dy tempujve helenë

TË PËRSËRISIM...

- Si u krijua **teatri** te helenët? Si dukej ndërtesa e teatrit?
- Kujtohu nga rrjedh dhe çka do të thotë fjala **histori**. Cili ishte **historiani** më i njohur helen? Si e quajmë?
- Cilat janë perënditë kryesore te Helenët?

TË MENDOJMË...

- Sa vite pa ndërprerë **janë mbajtur** lojërat olimpike në kohën antike?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Lexoni në libër ose në enciklopedi kur kanë **rifilluar** lojërat olimpike. Kush e dha idenë për rifillimin e tyre? Kur dhe ku u mbajtën **lojërat e fundit olimpike verore**?

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- **Titanë** janë fëmijët e perëndisë së qiellit, Uranit dhe perëndeshës Tokë, të cilët kishin fuqi mbinatyrore.

njerëzore dhe veti njerëzore dhe se jetojnë në oborre të bukura në majën e malit Olimp. Helenët, perëndive u ndërtonin tempuj, ku iu luteshin dhe u çonin dhurata.

Helenët besonin edhe në titanë, të cilët kishin fuqi mbinatyrore dhe në heronj-gjysmëperëndi. Titani më i njohur ishte Prometeu, ndërsa hero më i madh ishte Herakleu.

Lojërat olimpike

Helenët organizonin solemnitete të ndryshme për nder të perëndive. Më të njohurat ishin **lojërat olimpike**. Ato organizoheshin në çdo katërt vite për nder të perëndisë Zeus. Mbaheshin në qytetin **Olimp** në **Peloponez**, ku gjendej tempulli më i njohur i perëndisë Zeus. Sipas vendit të mbajtjes, lojërat e fituan edhe emrin e tyre.

Gjatë kohës së lojërave olimpike pezulloheshin të gjitha armiqësitë dhe vendosej **paqe e shenjtë**, që e respektonin të gjithë Helenët. Lojërat zgjatnin **pesë ditë**. Pjesëmarrësit garonin në **vrapim, kërcim, mundje, gjuajtje shtize dhe disku, gara me kuaj** dhe disiplina të tjera. Fituesit festoheshin në tërë Heladën si trima të mëdhenj dhe si çmim të madh në kokë u vinin **kurora nga degët e ullirit**.

Lojërat e para olimpike u mbajtën në vitin **776 para e.s.**, ndërsa u ndërpre në vitin **393 të e.s.**

Disiplinat e lojërave olimpike ▶

A E DINI SE...

- ...sipas **mitit për krijimin e botës**, në fillim toka, uji dhe qielli nuk kanë qenë të ndara? Çdo gjë ishte e përzier dhe gjendej në gjendje **kaosi**. Pastaj, nga kaosi u nda perëndesha **Gaja** (Toka) dhe perëndia **Uran** (qielli). Nga ky çift perëndie u lindën **titanët dhe gjigantët**.
- ... Helenët e kremtonin **Prometeun** si mirëbërës? Ai e vodhi zjarrin nga perënditë dhe ua dhuroi njerëzve. Për këtë arsye Zeusi e dënoi. Prometeu u kryqëzua në shkëmb, ndërsa një shqiponjë çdo ditë ia hante mëlçinë. Nga këto vuajtje e shpëtoi Herakleu.
- ... saktësisht e dimë si zhvilloheshin **lojërat olimpike antike**? Në ditën e parë të festimit perëndive u dërgoheshin viktimat. Arbitrit dhe garuesit jepnin betimin para sakrificës dhe para statujës së Zeusit: njëra palë, se do të gjykojnë drejt; tjetra, se ndershëm do të sillen; se nuk do ta lëndojnë me qëllim kundërshtarin dhe se janë përgatitur dhjetë muaj. Mund të garonin vetëm **Helenët e lirë dhe të ndershëm**. Solemniteti përfundonte në mënyrë solemne në ditën e pestë. Në tempullin e Zeusit, në tavolinë prej ari dhe fildishi, shtriheshin **kurora të bëra nga ulliri i egër**. Fituesit hynin në tempull para arbitrave. Arbitri e rrethonte ballin e fituesit me pe prej leshi dhe i vinte në kokë kurorë prej ulliri. Lajmëtari e shpallte emrin e tij, emrin e të atit dhe të qytetit të tij. Fituesit e kurorëzuar i çonin viktimë Zeusit.

ILIRËT

Ilirët i banonin brigjet lindore të Detit Adriatik dhe pjesën më të madhe të territoreve perëndimore të Gadishullit Ballkanik. Mendohet se emrin Ilir së pari e mbante vetëm një fis, ndërsa me kalimin e kohës e pranuan edhe fise të tjera të afërta dhe të ngjashme me gjuhën dhe kulturën e Ilirëve. Emri i tyre gradualisht u përhap edhe tek fiset në brendinë e Gadishullit Ballkanik.

Ilirët ishin të ndarë në më shumë fise. Fiset më të njohura ishin **Dalmatët, Istrët, Ardianët, Pleuratët, Taulantët etj.** Të afërt me ta ishin edhe **Dardanët**. Shkrimtarët antikë i përshkruajnë Ilirët si njerëz të gjatë dhe të fuqishëm dhe si luftëtarë të mirë.

Për Ilirët ka pak burime të shkruara, por prandaj ka një numër të madh mbetjesh materiale. Ilirët për herë të parë përmenden në burimet në shekullin e pestë para e.s. Ata kishin afri fisnore me Helenët, Maqedonasit dhe Trakasit.

Ilirët ishin politikisht të përçarë. Shpesh luftonin mes vete dhe me fqinjët dhe asnjëherë nuk patën sukses që plotësisht të bashkohen. Fiset donin ta ruajnë pavarësinë e tyre dhe vetëm ndonjëherë bashkoheshin në Lidhjet e fiseve. Në krye të fiseve qëndronin **pleqtë** e fiseve. Pushteti i tyre shtrihej vetëm në territorin që i përkiste fisit.

Ilirët jetonin në shoqëri patriarkale. Fise të ndryshme ishin të organizuar në më tepër **vëllazëri**. Gruaja kishte rol të madh në jetën e fisit dhe diku në krye të fisit gjendeshin edhe gra.

Ilirët kryesisht merreshin me **bujqësi dhe blegtori**, por edhe me **gjueti dhe peshkim**. Në territoret e ngrohta të brigjeve kultivonin **vreshta vere dhe ullinj**. Te disa fise ilire ishte mbajtur zakoni i vjetër - në çdo tetë vite përsëri të **shpërndahet** toka e punueshme. Disa fise përreth bregut ishin lundruar detar të shkathët dhe i kontrollonin brigjet e Detit Adriatik. Nga ata frikoheshin anijet tregtare romake dhe kolonitë helene në bregun dhe në ishujt.

Kultivimi i hardhive të rrushit afër bregut Adriatik

A E DINI SE...

- ...autorët e vjetër kanë shkruar se tek ilirët, veçanërisht në rrethinën Epidamnos, është kultivuar vresht shumë kualitativ. Sipas disa shkencëtarëve bashkëkohorë, prejardhja e vreshtave në Bordo në Francë është pikërisht nga vreshtat ilire.

Në **blegtori**, është mbarështuar gjedhi dhe bagëtia e imët. Ilirët e viseve jugore ishin veçanërisht të njohur si ruajtës të lopëve dhe deleve dhe ishin të çmuar edhe jashtë kufijve të Ilirisë.

Kah fundi i shekullit V para e.s. u paraqitën edhe **vendbanimet e qyteteve** të para Ilire. Ato ishin qendra ekonomike, zeytare dhe tregtare, të rrethuara me vendbanime të fshatrave. Vendbanimet qytetare gjendeshin në rrugë të rëndësishme tregtare dhe ishin mirë të mbrojtura me mure të forta.

Nga shekulli i shtatë para e.s., bregdeti ilir në Detin Adriatik dhe Detin Jon ishte i ekspozuar **ndaj kolonizimeve** Helene. U themeluan koloni helene të rëndësishme, si **Apollonia, Epidamnus (Durahium) dhe Faros**. Përmes kolonive helene, Ilirët që jetonin në bregdet ishin të ekspozuar ndaj ndikimit të fuqishëm të kulturës helene. Për dallim prej tyre, Ilirët në brendinë e Gadishullit Ballkanik një kohë të gjatë i mbetën besnik shprehive dhe traditave të vjetra të jetesës.

Rrënoja të qytetit Apoloni

MBRETËRITË ILIRE

Për t'u mbrojtur nga sulmet e jashtme, fiset ilire ndonjëherë bashkoheshin në Lidhje më të mëdha fisnore, në krye me sundues të përbashkët - **mbretin**. Ashtu u krijuan më tepër Lidhje fisnore ose **mbretëri** të Ilirëve.

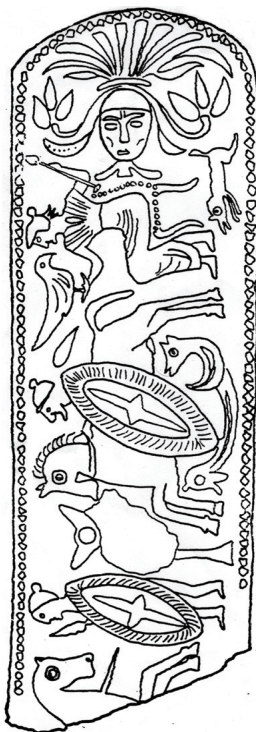
Mbretëria më e vjetër e Ilirëve ishte e krijuar **nga fundi i shekullit të pestë para e.s.** në brigjet lindore të Detit Jon. Ka qenë ky një shtet i fuqishëm në krye me mretin Grabos. Përveç Grabosit, sundues i njohur i këtij shteti ilir ka qenë edhe mbreti Bardhyl, bashkëkohor i mbretit maqedonas Filipi II. Ai ka luftuar suksesshëm kundër mbretërisë maqedonase, por në fund pësoi disfatë nga Filipi II. Gjatë kohës së trashëgimitarit të tij, mbretit Grabosi II, mbretëria filloi të dobësohet.

Ushtar Ilir

Helmata Ilire

Pllakë me vizatime të ushtarëve Ilirë

Mbretëria e Taulantëve

Në gjysmën e dytë të shekullit të katërt para e.s., u krijua mbretëri e re ilire. Mbreti i Taulantëve me emrin Glauku pati sukses të bashkojë më shumë fise ilire dhe krijoi shtet të fuqishëm – mbretërinë e Taulantëve. Glauku shfrytëzoi dobësimin e Maqedonisë pas vdekjes së mbretit Aleksandrit III, dhe pati sukses të zgjerojë territoret e mbretërisë së tij. Nënshtrroi edhe kolonitë e pasura helene, Epidamnos dhe Apoloninë. Ilirët e rajoneve fqinje filluan të migrojnë në këto qytete. Kështu gjithnjë e më tepër u përforcua ndikimi ilir. Mbretëria e Taulantëve nuk zgjati shumë. Pas vdekjes së mbretit Glauk, kah fundi i shek. IV, ajo filloi të shkatërrohet.

Mbretëria e Ardianëve

Shteti më i njohur i Ilirëve është mbretëria e Ardianëve. Ai u formua në **shekullin e tretë para e.s.**, nën udhëheqjen e fisit Ardian. Mbreti i Ardianëve, **Agroni** pati sukses të bashkojë më shumë fise të afërta ilire dhe të krijojë shtet të madh dhe të fuqishëm, me kryeqendër në qytetin e **Shkodrës**.

Mbreti Agron dispononte me **flotë** të fuqishme dhe **këmbësori**. Gjatë kohës së tij shpërtheu luftë e madhe kundër romakëve. Agroni me sukses luftoi kundër romakëve dhe helenëve. Me anijet e veta të lehta dhe të shpejta, ai sulmonte anijet tregtare romake dhe helene dhe kolonitë në Detin Adriatik dhe Detin Jon. Ilirët kanë sulmuar edhe vendbanimet në tokë. Për vete kanë mbajtur prodhimet bujqësore dhe bagëtinë, ndërkaq kanë banuar edhe fshatra.

Pas vdekjes së mbretit Agron, në krye të mbretërisë qëndroi bashkëshortja e tij, **mbretëresha Teuta**. Ajo edhe më tepër mundi të përforcojë shtetin dhe të zgjerojë kufijtë e tij.

Luftimet në det vazhduan dhe u përforcuan edhe më tepër. Prandaj, romakët qenë të detyruar të dërgojnë ushtrinë e tyre kundër Ilirëve. Në betejën me romakët mbretëresha Teuta pësoi disfatë. Ajo u detyrua të pranojë pushtetin romak, t'u japë një pjesë të territorit dhe t'u pagujë tatim romakëve.

Përveç mbretërisë së Teutës, shumë e fuqishme ka qenë edhe **mbretëria e Dardanëve**. Ajo ka qenë rivale e Teutës dhe kundërshtar i ashpër i mbretërisë maqedonase.

KULTURA E ILIRËVE

Ilirët kanë pasur kulturë të zhvilluar. Ajo është zhvilluar edhe nën ndikimin e kulturave fqinje, veçanërisht asaj helene dhe romake. Ilirët herët vendosën lidhje tregtare dhe kulturore me kolonitë helene në Detin Adriatik. Kjo kontribuoi për përhapjen e ndikimit kulturor helen në mesin e fiseve ilire. Më vonë, pas rënies nën sundimin romak, Ilirët kanë qenë nën ndikim të fuqishëm të kulturës romake.

Kulte dhe religjione

Ilirët kanë besuar në shumë **kulte**, të cilat kishin të bëjnë me respektimin e fuqive natyrore. Te fiset e ilirëve veriorë veçanërisht është respektuar kulti i **diellit**, ndërkaq te fiset e ilirëve jugorë respekt të madh ka gëzuar **toka**. Kjo është treguar edhe me vizatimet e stolive dhe sendeve tjera. Ilirët kanë respektuar pyjet, lumenjtë dhe ujin.

Ilirët kanë besuar në shumë zota, kanë qenë **politeistë**. Perëndia kryesore ka qenë **Silvani**, mbrojtës i pyjeve dhe kullësve, rojtar i të mbjellave dhe të korrurave. Te disa fise në veçanti ka qenë i përhapur kulti i perëndisë së lumenjve **Bindos**, mbrojtës i burimeve dhe ujit. Gjithashtu e kanë respektuar edhe perëndinë e luftës **Medaur**, i cili ndonjëherë është shfaqur si kalorës.

Ilirët kanë besuar në **jetën pas vdekjes** dhe kanë respektuar kultin e të vdekurve. Në varrezat kanë lënë armë, stoli dhe sende tjera, të cilat i vdekuri i kishte përdorur derisa ka qenë gjallë, meqë kanë konsideruar se të njëjtat ai do t'i përdorë edhe pas vdekjes. Ilirët mbretërve dhe eprorëve u kanë ndërtuar varreza të mëdha imponante.

Mënyra e jetesës

Ilirët kanë folur **gjuhë** të veçantë, prej së cilës kanë mbetur vetëm gjurmë. Gjuha e tyre ka qenë e përafërt me gjuhën e popujve fqinj (helenë, maqedonas, thrakas), por megjithatë dallohej prej tyre. Deri më tani nuk është zbuluar alfabet i veçantë ilir, ndërkaq nuk janë ruajtur as mbishkrime ose dokumente tjera të shkruara në gjuhën ilire.

TË MENDOJMË...

- Cili ka qenë qëllimi i sulmeve detare të Ilirëve?

A E DINI SE...

- ...sipas shkrimtarëve antikë, Ilirët më shumë se çdo gjë e kanë dashur lirinë? Asnjëherë nuk kanë lejuar ushtarët e tyre të plagosur

të bien në duart e armikut. Kanë qenë të gatshëm të flijojnë jetën e tyre për të mbrojtur miqtë dhe më të afërmit e tyre.

- ...mbretëresha Teuta ka qenë femër vërtet energjike? Ajo e kishte rrethuar qytetin Isa, i cili ka qenë nën mbrojtjen romake. Emisarët e dërguar nga Roma e kishin takuar atë nën muret e qytetit Isa. Kërkesës së tyre për t'u dhënë fund sulmeve nga njerëzit e saj, ajo u është përgjigjur se anijet shtetërore nuk do të sulmojnë romakët në det, por se ajo, në bazë të ligjeve vendase, nuk mund t'u ndalojë qytetarëve të thjeshtë ta bëjnë të njëjtën. Një romak i ri ishte zemëruar dhe kishte bërë titur se Roma do ta detyronte të miratojë ligje të tjera. Atëherë ajo i ka urdhëruar njerëzit të saj ta vrasin këtë emisar romak.

Monedhë ilire

TË PËRSËRITIM...

- Cilat ishin **besimet** Ilire? Cilët popuj tjerë kanë besuar në **jetën pas vdekjes**?
- Çfarë dimë për **gjuhën** e Ilirëve?
- Cilat kanë qenë **qytetet** më të mëdha Ilire?
- Cilat **mbetje materiale** flasin për kulturën e Ilirëve?

A E DINI SE....

- ... **Dyrahioni dhe Apolonia** kanë qenë qytete shumë të mëdha, me dhjetëra mijë banorë. Ato kanë qenë të rrethuara me mure të forta për t'u mbrojtur nga armiqtë. Në brendësinë, në qendër, ndodhej sheshi. Ka pasur edhe tempuj të perëndive, shtëpi të bukura për banim, punishte zejtare dhe godina për tregtarët, të cilët kanë bërë tregti me fiset fqinje. Që nga mesi i shekullit të pestë para e.s., këto qytete kanë farkuar edhe paratë e tyre.

Janë ruajtur vetëm disa fjalë të caktuara dhe më shumë emra personalë dhe emra të vendeve.

Pjesa më e madhe e Ilirëve kanë jetuar në **fshatra**, ndërkaq pjesa më e vogël e tyre kanë jetuar në **qytete të fortifikuara**. Në qytete kanë jetuar sunduesit, aristokratët, tregtarët dhe zejtarët. Ka pasur numër të madh të qyteteve të fortifikuara Ilire. Ndër më të njohurat kanë qenë: **Pelion, Dimale, Shkodra** etj. Një nga qytetet më të mëdha në Iliri ka qenë qyteti **Bilis**. Ai ka pasur mure të gjata mbi 2 kilometra, shesh të madh, teatër për rreth 7 000 spektatorë, rezervuar për ujë dhe stadium.

Shumë sundimtarë ilirë kanë farkuar **para** të tyre. Para kanë farkuar edhe shumë qytete, p.sh., Dyrahioni dhe Bilisi.

Mbetje të kulturës materiale

Ilirët kanë lënë dëshmi të rëndësishme arkeologjike për kulturën e tyre materiale dhe shpirtërore. Për jetën dhe kulturën e Ilirëve më mirë flasin **mbetjet materiale**. Këto zakonisht janë sende prej deltime, guri dhe metali, të gjetura në territoret në të cilat kanë banuar fiset ilire. Me **gërmimet arkeologjike** janë zbuluar shumë stoli, enë, skulptura, armë, vegla pune dhe sende të tjera. Gjithashtu janë zbuluar edhe mbetje të shtëpive, teatrove, rrugëve, ujësjellësve, tempujve të perëndive etj.

Qendra kryesore të kulturës kanë qenë **Dyrahioni dhe Apolonia**, ku janë zbuluar një numër i madh i mbetjeve materiale. Përveç tyre, mbetje të kulturës materiale të Ilirëve janë gjetur edhe në Bilis, Shkodër dhe vende të tjera. Janë ruajtur edhe mbetje të **vendbanimeve të fortifikuara**

Ilire, të mbrojtura me mure të forta mbrojtëse, të ndërtruara nga blloqe të mëdha prej guri.

Mbetje materiale të Ilirisë

Bedenat e qytetit Daorsos

TË MENDOJMË...

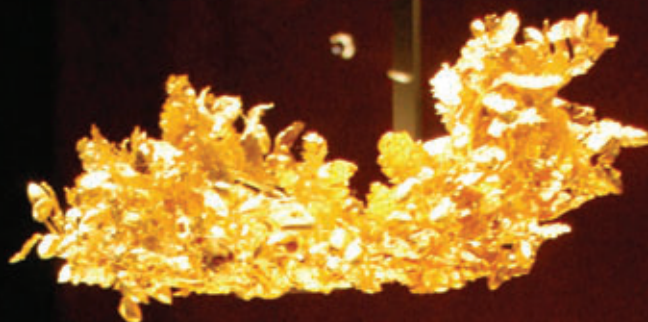
- Shikojeni hartën! Në cilin territor kanë jetuar Ilirët? Cilat **shtete** sot ndodhen në atë territor?

Teatrot në Dyrrachion dhe Bilis

Fiset dhe qytetet ilire

MAQEDONIA
NË SHEKULLIN
E VJETËR

SHTETI MAQEDONAS DERI NË KOHËN E FILIPIT II

Monedha të mbretërve
maqedonas

Simboli më i rëndësishëm
maqedonas ka qenë Dielli

Territori dhe popullata

Maqedonia ndodhej në pjesën qendrore të Gadishullit Ballkanik, në veri të Heladës. Vendi ka qenë kryesisht malor, i pasur me kullosa, me shumë lumenj dhe liqene, me lugina të lumenjve dhe lugina malore. Vetëm bregdeti më i gjerë i Detit Egje ka qenë ultësirë. Viset malore në brendësi kanë qenë të njohura si **Maqedonia e Sipërme**, ndërsa pjesa detare, ultësirat si **Maqedonia e Poshtme**.

Sipas mitologjisë, Maqedonasit kishin origjinë nga **heroi mitik Makedon**. Territorin e Maqedonisë e kanë banuar shumë fise maqedonase. Fiset më të mëdha dhe më të njohura kanë qenë Brigët, Pajonët, Pelagonezët, Linkestët, Orestët dhe Edonët.

Popullata është marrë me **bujqësi, blegtori, gjueti dhe peshkatori**. Me shfrytëzimin e pyjeve dhe pasurive minerale, janë zhvilluar, **zejtaria dhe tregtia**.

Themelimi i shtetit

Bashkimi i fiseve të pavarura maqedonase në një **shtet unik** filloi në shek. e tetë para e.s. Si themelues i shtetit maqedonas konsiderohet mbreti **Perdika I**, i cili ka sunduar kah fundi i shekullit të tetë dhe fillimi i shekullit të shtatë para e.s. Qendra e shtetit maqedonas ndodhej në Maqedoninë e Poshtme. Selia e shtetit ka qenë qyteti **Ajga**, në shpatet e malit Pirinej. Familja mbretërore ka pasur origjinë nga qyteti **Argos** në rajonin e Orestidës, dhe prandaj dinastia maqedonase është e njohur si **dinastia e Argeadëve**.

Në mbretërinë maqedonase ka pasur edhe **Kuvend popullor**. Kuvendi emëronte mbretin në fron dhe ka marrë vendime për të gjitha çështjet shtetërore të rëndësishme. Kuvendin e kanë përbërë të gjithë maqedonasit të cilët kanë qenë të aftë të mbajnë armë. Rol të rëndësishëm në shtetin maqedonas kanë pasur **hetajrët**, shoqërues besnik të mbretit. Ata në çdo vend kanë shoqëruar sunduesin e tyre: në paqe, në luftë, në gjueti. Në ushtri kanë shërbyer si kalorës.

Forcimi dhe zgjerimi i shtetit

Trashëgimtarët e mbretit Perdika kanë tentuar të përforcojnë dhe të zgjerojnë shtetin e tyre. Më të rëndësishëm ndër ta kanë qenë mbretërit Aleksandri I, Perdika II dhe Arhelaj I.

Mbreti **Aleksandri I** ka sunduar në gjysmën e parë të shek. të pestë para e.s. Gjatë kohës së tyre, shteti maqedonas dukshëm është përforcuar dhe është zgjeruar. Ai ka marrë pjesë në **luftën Greko-Persiane**. Herodoti shkruan se Aleksandri I iu ka ndihmuar Helenëve në luftën kundër Persisë. Për këtë shkak, më vonë, u quajt Filhelen - mik i Helenëve. Ai është mbreti i parë maqedonas i cili ka pasur xeherore të pasura me argjend, dhe prandaj **farkonte monedha të veta**.

Trashëgimtari i tij ka qenë mbreti **Perdika II**, i cili ka sunduar në shekullin e pestë para e.s. Perdika ka sunduar gjatë kohës së **Luftës së Peloponezitetit** ndërmjet Athinës dhe Spartës, dhe ka marrë pjesë në armiqësitë ushtarake.

Gjatë kohës së mbretit **Arhelaj I**, kah fundi i shekullit të pestë para e.s., shteti maqedonas akoma më shumë është përsosur dhe përforcuar. Arhelaj në veçanti është i njohur për **veprimtarinë e tij ndërtimore**. Ka ndërtuar shumë rrugë dhe fortifikime. Ai ka transferuar **selinë** nga Ajga në **Pella**, e cila ka qenë më afër qendrës së mbretërisë. Ka pasur marrëdhënie të mira me Helenët. Në oborrin e tij në Pella kanë qëndruar dhe punuar artistë të njohur helenë, shkencëtarë dhe arkitektë, ndër të cilët ka qenë edhe **Euridipi** i Athinës. Gjatë kohës së Arhellait filluan të mbahen **lojërat olimpike maqedonase**.

Pallati mbretëror në Ajga

Pallati mbretëror në Pella

TË PËRSËRITIM...

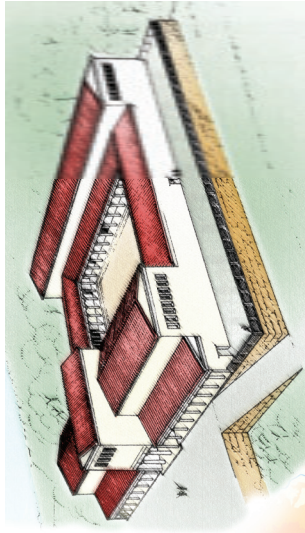
- Si kanë qenë **kushtet natyrore** në territorin e Maqedonisë?
- Kur filloi **bashkimi** i fiseve maqedonase?
- Cilat **organe shtetërore** kanë marrë pjesë në udhëheqjen me shtetin maqedonas?
- Pse dinastia e parë maqedonase është quajtur **Argeade**?

TË MENDOJMË...

- Pse maqedonasit kanë formuar **lojërat e tyre olimpike**, pavarësisht nga lojërat olimpike në Heladë?
- Kush ka mundur të marrë pjesë në lojërat olimpike helene, dhe kush në lojërat olimpike maqedonase?

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- Dinasti është trashëgim i sunduesve, të cilët me gjenerata vinë në fron nga e njëjta familje.

Panja e supozuar e pallatit në Ajga

Maqedonia Antike

SHTETI MAQEDONAS NË KOHËN E FILIPIT II

Reformat në shtet

Kah mesi i shek. të katërt para e.s., Maqedonia është zhvilluar në shtet më të fuqishëm në Gadishullin Ballkanik. Për këtë meritohet qenë mbreti **Filipi II** (359 - 336 para e.s.) Ai ka qenë sundues i aftë, kryeushtarak i madh, por edhe diplomat e mençur dhe politikan. Filipi ka bërë më shumë **reforma** për ta përfunduar shtetin maqedonas.

Reforma më e rëndësishme është zbatuar në ushtri. Vëmendje të veçantë mbreti i ka kushtuar **fallangës** së njohurës **maqedonase**. Falanga përbëhej prej ushtarësh **16 radhë**, të armatosur me **shtiza të gjata**, të quajtura **sarise**. Pesë radhët e para kanë mbajtur shtizat e nxjerra përpara, ndërsa të tjerët i kanë mbajtur të drejtuar lart.

Ushtrinë e përbënte **këmbësoria** dhe **kalorësia**. Ishte formuar edhe **çeta** e veçantë **mbretërore**. Përpos kësaj, Filipi në betejat ka përdorur edhe **rekuizita luftarake** - katapulta dhe dash, të cilat janë shfrytëzuar gjatë rrethimeve të qyteteve.

Filipi II është mbreti i parë maqedonas i cili ka filluar të farkojë monedha ari. Me këtë, shteti është përfunduar **ekonomikisht** edhe më shumë. Është zgjeruar tregtia me shtetet fqinje, ndërsa monedha e artë maqedonase ka qenë mjaft e kërkuar.

Filipi II

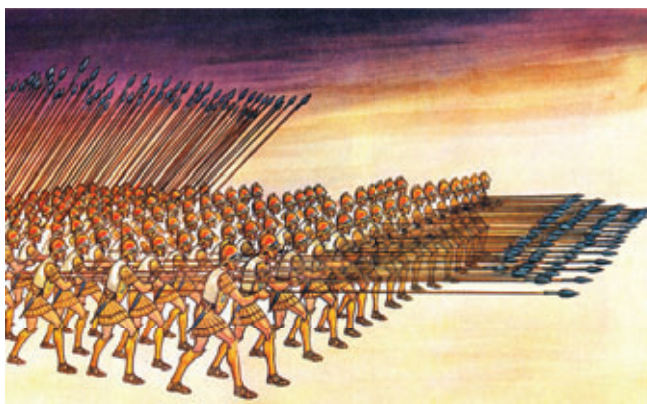

Monedha e Filipit II

TË MENDOJMË...

- Përkujtohuni si kanë qenë të **rregulluara** polisët helene, e si mbretëria maqedonase.

A ka **ngjashmëri**? Cilat janë **dallimet**?

Fallanga maqedonase

TË PËRSËRITIM ...

- Çfarë **reformash** ka zbatuar mbreti Filipi II? Si ka qenë **ushtria** e tij?
- Në cilat **territore** është zgjeruar shteti maqedonas?
- Si janë nënshtruar **qytet-shtetet** helene?

Përmendore e Tebanëve të vrarë tek vendi Hajroneja

A E DINI SE...

- ... me veprimtarinë e tij, mbreti Filipi II, u ka lënë **përshtypje** të madhe bashkëkohësve të tij? Prandaj ata e quajtën **“mashkulli më i madh të cilin e ka pasur Evropa”**.
- ... në betejën tek Hajroneja, me guximin e tyre veçanërisht është shquar djali i Filipit II, **Aleksandri** i ri? Ai ka udhëhequr me krahun e djathtë të ushtrisë maqedonase.

Forcimi dhe zgjerimi i shtetit

Mbreti **Filipi II** ka bërë luftëra të suksesshme me fqinjët. Në përfundim ka korrur fitore ndaj **Ilirëve**, në veri ka fituar fisin e pavarur maqedonas **Pajonët**, ndërkaq në lindje **Trakët**. Të gjithë ata pranuan pushtetin e tij. Pastaj ka nënshtruar **kolonitë helene** në bregdetin verior të Detit Egje, si dhe vendin e pasur me drithëra **Thesalinë**. Me këto fitore, territori i shtetit maqedonas është zgjeruar shumë.

Mbreti **Filipi II** me shkathtësi shfrytëzoi mos unitetin ndërmjet qytet-shteteve helene, të cilat vazhdimisht kanë luftuar ndërmjet vete. Duke e ndihmuar njëjën palë kundër tjetrës, pati sukses të zgjerojë ndikimin e tij deri në mesin e Heladës. Kjo ka paraqitur kërcënim serioz për **Athinën**. Për këtë shkak, popullata në Athinë është ndarë në ithtarë dhe në kundërshtarë të mbretit maqedonas. Të parët e kanë konsideruar Filipin si shpëtimtar dhe unifikues të Helenëve, i cili do t'i organizojë në luftë kundër Persisë. Të tjerët Filipin e kanë përjetuar si armik të madh. Ata i ka udhëhequr oratori **Demosten**. Nën udhëheqjen e tij në Heladë është krijuar lidhja antimaqedonase.

Beteja kryesore ndërmjet maqedonasve, të udhëhequr nga Filipi, dhe helenëve, të udhëhequr nga Athinasit, është zhvilluar në vitin **338 para e.s.** tek vendi **Hajroneja**. Beteja ka përfunduar me fitoren e ushtrisë maqedonase. Helenët janë detyruar të pranojnë udhëheqësin supreme dhe politike të Filipit II, respektivisht sundimin e mbretërisë maqedonase.

Pas **fitores** tek Hajroneja, mbreti Filipi II u takua me përfaqësues të poliseve më të njohura helene. Gjatë kësaj, kanë rënë dakord ai t'i udhëheqë helenët në luftën kundër Persisë. Por, vdekja ndaloi Filipin II të përfundojë betejën e planifikuar. Gjatë kohës kur ka filluar beteja, ai u vra nga ana e komplotistëve në Pela.

Varrezat mbretërore në Ajga

SHTETI MAQEDONAS NË KOHËN E ALEKSANDRIT III TË MAQEDONISË

Rregullimi i gjendjes në Ballkan

Pas vdekjes së mbretit Filipi II, në krye të mbretërisë maqedonase ka ardhur djali i tij njëzetvjeçar **Aleksandri III i Maqedonisë (356–323 para e.s.)**. Edhe pse ka qenë i ri me moshë, Aleksandri ka pasur shumë prirje dhe ka qenë sundues **i aftë** por edhe një **komandant ushtrie i madh**. Kur kanë kuptuar se Maqedonia ka mbret me moshë të re, disa qytete helene, por edhe disa nga popujt e nënshtruar të Ballkanit, kanë tentuar të refuzojnë pushtetin maqedonas. Por, Aleksandri arriti t'i fitojë dhe i detyroi të pranojnë pushtetin e tij. Në betejën drejt veriut, Aleksandri kaloi edhe **lumin Danub**. Pasi që e rregulloi gjendjen në Ballkan, filloi përgatitjet për të realizojë dëshirën e paramenduar të babait të tij: të niset kah Lindja, kundër Persisë.

Aleksandri III

Ekspedita ushtarake në Lindje

Aleksandri filloi **betejën në Lindje** kundër Persisë në vitin **334 para e.s.** Persia ka qenë shtet shumë më i madh se Maqedonia, ndërsa ka pasur edhe ushtri më të madhe. Aleksandri u nis në ekspeditë ushtarake me ushtri mirë të organizuar dhe të disiplinuar me rreth 40.000 persona. Ushtria persiane ka qenë me numër më të madh, por dobët e organizuar. Beteja e parë me Persianët u zhvillua tek lumi **Granik** në Azinë e Vogël. Maqedonasit korrën fitore të madhe. Sunduesi persian Dari III tentoi të ndalojë progresin e mëtejme maqedonas por, në betejën tek Isos, ushtria persiane përjetoi disfatë të re.

Monedha e Aleksandrit III

Mozaik me pasqyrim të betejës tek Isos

Shteti maqedonas në kohën e Aleksandrit III

Pas fitoreve të para, Aleksandri është nisur drejt **Egjiptit**, i cili ka qenë nën sundimin persian. Atje u prit si çlirues nga sundimi persian dhe u shpall **faraon** dhe **bir i perëndisë së diellit Amon Ra**. Në bregun e Detit të Mesdheut themeloi qytetin **Aleksandria**. Përveç këtij qyteti, Aleksandri në shtetet të cilat i pushtoi ndërtoi më shumë qytete të cilat mbanin emrin e tij.

Nga Egjipti, Aleksandri është drejtuar kah qendra e Mbretërisë Persiane. Beteje vendimtare u zhvillua në vitin **331 para e.s.** tek vendi **Gaugamel**. Ushtria persiane pësoi disfatë të rëndë. Pastaj u pushtuan edhe territoret tjera persiane. Atëherë Aleksandri u shpall **mbret i Azisë**, ndërkaq si kryeqendër zgjodhi qytetin **Babiloni**.

Në pushtimet e mëtejme në Lindje, Aleksandri arriti deri në Indi, ku u ndesh me sunduesin e Indisë perëndimore, mbretin **Por**. Shteti i Aleksandrit III Maqedonas u bë shtet i tre kontinenteve dhe **fuqi botërore**.

Por, pas **luftimeve të gjata** në shtetet e largëta, ushtria maqedonase ishte e lodhur. Ushtarët kohë të gjatë kanë qenë të ndarë nga familjet e tyre, vështirë i kanë bërë ballë klimës të pa volitshme dhe shpesh kanë shprehur pakënaqësi. Prandaj, Aleksandri vendosi të kthehet mbrapa. Në vendin më të largët deri ku ka arritur, është vendosur shtyllë në të cilën shkruhej “Këtu qëndroi Aleksandri”.

Kthimi nga India drejt Babilonisë ka qenë shumë i vështirë dhe i rrezikshëm. U bë nëpër tokë dhe nëpër det. Ushtria ka lëvizur nëpër vende vështirë të kapërcyeshme dhe rajone të ashpra të shkretëtirave. Një numër i madh i ushtarëve kanë pësuar nga vapa dhe thatësira. Pas udhëtimit disa mujor, mbreti Aleksandër arriti në qytetin Suza.

Arritja e gëzueshme në **Suza** u kremtua me **dasmë të madhe solemne**, në të cilën rreth **dhjetë mijë maqedonas u martuan me Persiane**. Mbreti Aleksandër u martua me dy princesha persiane. Dasma u bë sipas traditave persiane, ndërkaq të gjithë dhëndurët kanë fituar dhurata të pasura nga mbreti.

Planet e Aleksandrit III për beteja të reja nuk janë realizuar për shkak të vdekjes së tij të papritur. Ai vdiq në vitin **323 para e.s.**, kur kishte vetëm **33 vjet**. U varros në Aleksandri në Egjipt.

TË PËRSËRITIM...

- Në çfarë **rrethanash** Aleksandri III erdhi në krye të fronit maqedonas?
- Në cilën mënyrë Aleksandri III Maqedonas krijoi **perandori botërore**?
- Cilat kanë qenë **shkaqet për kthimin** e Aleksandrit nga India?

Monedhë e Aleksandrit III

A E DINI SE...

- ... kali i Aleksandrit quhej **Bukefal** – “Kokë kau”? Bukefali kishte frikë nga hija e tij, prandaj ka qenë shumë i egër dhe askush nuk ka mundur ta kalërojë. Aleksandri **arriti ta zbutë**, me çka e gëzoi shumë babin e tij Filipin.
- ... Aleksandri preu **Nyjën Gordiane**? Sunduesi Gordij nga Azia e Vogël kishte lidhur një nyjë shumë të ngatërruar. Gordij ka thënë se njeriu i cili do të zgjidhë nyjën do të bëhet **sunduesi i botës**. Aleksandri e preu me shpatë nyjën dhe kështu e “plotësoi” profecinë e Gordianit.
- ... në territorin në të cilin shtrihej mbretëria e Aleksandrit III sot ekzistojnë **25 shtete**?

ALKSANDRI III MAQEDONAS

Aristoteli

Arsimimi dhe edukimi

Aleksandri ka qenë djalë i mbretit **Filipi II** dhe i mbretëreshës **Olimpia**.

Qysh si i vogël, ai ka shfaqur **guxim, vendosmëri, zemërgjerësi** dhe dëshirë për famë dhe dëshmim. Ka pasur dëshirë të madhe të tejkalojë babanë e tij.

Aleksandri është rritur së bashku me fëmijët e bashkëpunëtorëve më të ngushtë të babait të tij. Ka pasur më shumë edukatorë dhe mësues. Kur ka pasur 14 vjet, mësues i tij është bërë **filozofi** i njohur helen **Aristoteli**. Prej tij ka mësuar shumë për filozofinë dhe shkencat natyrore.

Në oborrin mbretëror në Pella, Aleksandri ka pasur mundësi të takohet me njerëz të shteteve të ndryshme. Me ata ka diskutuar për shtetet e tyre dhe traditat, për distancën e tyre dhe për mënyrën se si ata luftojnë.

Pas moshës gjashtëmbëdhjetë vjeçare Aleksandri shpesh ka shoqëruar ose ka zëvendësuar babin e tij në luftë. Kur ka munguar Filipi në Pella, ai ka udhëhequr me punët shtetërore. Kështu që i ri ka fituar shumë njohuri nga jeta e përditshme, të aftësive luftarake dhe udhëheqjes me shtetin.

Raporti i Aleksandrit ndaj popujve dhe kulturave të tjera

Pasi që u bë mbret, dhe deri në fund të jetës, Aleksandri vazhdimisht ka qenë në luftë dhe sundime dhe çdo herë **fitonte** në betejat luftarake. Popujt të cilët i ka nënshtruar kanë folur në gjuhë të ndryshme, kanë besuar në perëndi të ndryshme dhe kanë pasur tradita të ndryshme nga ato maqedonase. Ai asnjëherë nuk ka nënvlerësuar dhe ofenduar popujt e nënshtruar dhe kulturat e tyre. Përkundrazi, i ka respektuar traditat e tyre, ndërsa

Reliefi i Aleksandrit III; në antikë reliefët janë ngjyrosur me ngjyra të gjalla.

disa prej tyre edhe vetë i ka pranuar. Kështu, ka pranuar mënyrën persiane të veshjes dhe traditën e **përkuljes para sunduesit**. Me sjelljen e këtillë ka tërhequr kah vetja popujt e nënshtruar. Prandaj disa e kanë pritur si çlirimtar dhe e kanë shpallur për perëndi, siç e kanë bërë këtë egjiptianët. I kapluar nga ideja për krijimin e **shtetit botëror**, ai ka zbatuar politikë të **tolerancës** së ndërsjellë të popujve dhe kulturave të ndryshme.

Megjithatë, Aleksandri ka ditur ashpër të përballet me ata të cilët i kanë bërë rezistencë. Aleksandri ka qenë i **ashpër** ndaj bashkëpunëtorëve, miqve dhe udhëheqësve të ushtrive. Për mosdisiplinë, mosdëgjueshmëri, përgatitje të kompleteve dhe tradhtive, i ka gjykuar dhe ashpër i ka dënuar.

Aleksandri ka qenë **prijësi ushtarak dhe sunduesi** më i madh në histori. Me ekspeditat e tij ai larg e ka përhapur dhe e ka lartësuar emrin e Maqedonisë. Ka krijuar shtet të madh, i cili është shtrirë në tre kontinente: Evropë, Azi dhe Afrikë. Për shkak të ekspeditave të tij, më vonë Romakët ia kanë vënë epitetin **“I madh”**.

TË MENDOJMË...

- Pse Aleksandri ka menduar në atë mënyrë për **fitoret e babait të tij**?
- Si është sjellë Aleksandri III ndaj kulturës së **popujve të tjerë**? Si është sjellë ndaj mbretërve të zënë rob? **Pse**?

Statuja e Aleksandrit III

A E DINI SE...

- ...kur u lind Aleksandri, mbreti Filipi II njëkohësisht mori **tre lajme të gëzuara**? I pari ka qenë se ushtria e tij ka fituar Ilirët, i dyti se kuajt e tij kanë fituar në garat në Olimp, dhe lajmi i tretë ka qenë se i ka lindur djalë. Gëzimi i Filipit ka qenë edhe më i madh nga parashikimet e fallxhorëve, të cilët kanë predikuar se djalin e tij të porsalindur askush nuk do të mund ta fitojë.
-gjatë një rasti, Filipi II i ka thënë Aleksandrit: “Djali im, kërko mbretëri të denjë për ty, sepse **Maqedonia për ty është e vogël!**”
- ... kur do të vinte ndonjë lajm se Filipi ka fituar ndonjë qytet ose ka fituar ndonjë betejë, Aleksandri këtë nuk e ka dëgjuar me gëzim por, u ka thënë moshatarëve të tij: “Miq, babi çdo gjë do të më marrë para kohe, **ndërkaq për mua nuk do të mbesë asnjë vepër e madhe dhe e rëndësishme** ta kryej me ju!”
- ... kur e kanë pyetur një herë nëse do të garojë në lojërat olimpike, ai është përgjigjur: “Sigurisht, vetëm nëse me mua garojnë **mbretër**”.
- ... pas betejës tek Isos, kur u zunë robër familja e mretit Dari III, Aleksandri dha urdhër ndaj robërve të tregojnë sjellje si ndaj një familje mbretërore dhe askush të mos i shqetësojë. Më vonë, kur e ka gjetur trupin e pa jetë të Darit, Aleksandri **e varrosi me të gjitha nderimet**, si sundues, dhe i **dënoi vrasësit e tij**.
- ... gjatë luftimeve në Indi u zu rob mbreti Por. Aleksandri e pyeti si të veprojë me të, ndërkaq mbreti Por u përgjigj: “**Në mënyrë mbretërore!**” Aleksandri u mahnit nga guximi i Porit, e ka liruar dhe i ka dhënë toka për të administruar.

KULTURA E MAQEDONASVE

A E DINI SE...

- ... maqedonasit **hanin ulur**, për dallim nga helenët dhe romakët, të cilët hanin të shtrirë?
- ...**femra** te maqedonasit ka gëzuar liri të madhe dhe ka qenë e barabartë me mashkullin?
Vetëm sunduesit kanë mundur të kenë më shumë gra, për të siguruar trashëgimtar të fronit.
- ... **traditë dasmore** maqedonase ka qenë të pritët kulaçi i dasmës me shtizë? Buka ka qenë simbol i shenjtë i bashkimit trupor, dhe bashkëshortët e ardhshëm kanë ngrënë nga buka. Me prerësen e shtizës së hekurt janë ndjekur shpirtrat e keq.
- ... buka dhe drithërat kanë pasur rol të madh tek maqedonasit? Kufijtë e qyteteve të reja janë shënuar me miell.

Gjatë themelimit të Aleksandrisë në Egjipt, draft projekti për qytetin është vizatuar me miell elbi.

Relief i familjes maqedonase

Kultet dhe religjioni

Maqedonasit kanë besuar në shumë kulte, të cilat kanë qenë të lidhura me respektimin e fuqive natyrore. Më i përhapur ka qenë kulti i **diellit**. Prandaj diellin e kanë vizatuar në stolitë e tyre, armët, veçanërisht në mburojat. Dielli haset edhe në disa monedha të mbretërve maqedonas. Kanë respektuar edhe kultin e **ujit**. Ndaj **lumenjve** kanë pasur sjellje sikur të jenë perëndi dhe u kanë dhuruar viktima. Maqedonasit veçanërisht kanë respektuar **luanin, cjapin, ujkun dhe qenin**. Figurat e tyre mund të hasen në monedhat e disa sunduesve ose në sende të tjera.

Maqedonasit kanë besuar në shumë perëndi. Perëndia supreme ka qenë perëndia **Dios**, perëndi e qiellit. Krahas tij kanë respektuar **Zejrena**, perëndeshën e bukurisë, **Dionis** perëndinë e pranverës etj. Kanë respektuar edhe **Heraklenë**, të cilin e kanë konsideruar paraardhës të tyre të mitizuar dhe i pari që ka krijuar shtëpinë mbretërore.

Maqedonasit kanë pasur **qytetin e tyre të shenjtë**. Ky qytet ka qenë **Dioni**, i cili ndodhej në shpatet veriore të malit Olimp. Në Dion janë mbajtur **lojërat olimpike maqedonase**.

Mënyra e jetës

Maqedonasit kanë folur **gjuhë të veçantë**, e cila ka qenë e përafërt me gjuhët e popujve fqinj, helenëve, Ilirëve dhe trakasve. Kanë përdorur alfabetin helen. Nga gjuha e maqedonasve antikë kanë ngelur vetëm gjurmë; janë ruajtur vetëm rreth **150 fjalë** të veçanta, si dhe **emra të njerëzve, vendeve dhe lumenjve**.

Maqedonasit kanë pasur **kalendarin me 12 muaj**. Sipas tij, viti ka filluar në muajin **tetor**. Me pushtimet e Aleksandrit III Maqedonas në Azi, ky kalendar hyri në përdorim edhe atje.

Maqedonasit janë dalluar nga popujt e tjerë për nga mënyra e të veshurit, për nga luftimet dhe simbolet të cilat i kanë përdorur.

Maqedonasit kanë mbajtur kapelë të veçantë, e cila quhej **kavsi**, mbretërit maqedonas mbi të kanë mbajtur edhe një shirit të bardhë, ose diademë mbretërore. Ata kanë pasur edhe unazë–vulë dhe skeptër mbretëror. Mbretërit kanë pasur traditë të dalin të veshur me lëkurë luani, sipas shembullit të paraardhësit të mitit Herakle.

Mbetje të kulturës materiale

Mbretërit maqedonas kanë farkuar **monedhat** e tyre. Ato janë punuar nga bronzi, argjendi dhe ari. Në to janë prezantuar fytyrat e sunduesve, por ka pasur edhe vizatime të mitologjisë, dhe nga bota bimore dhe shtazore e Maqedonisë.

Në Maqedoni ka qenë e zhvilluar zejtaria. Me eksploatin e xeheroreve është mundësuar zhvillimi i më shumë zejeve. Janë punuar **sende për zbulurim** (stoli) nga argjendi dhe ari dhe sende për **përdorim të përditshëm** (veshje, enë, armë).

Ka qenë e zhvilluar edhe **veprimtaria ndërtimore**. Janë ndërtuar pallate luksoze të mbretërve dhe shtëpi të bukura për aristokratët, të zbukuruara me piktura muri dhe skulptura. Dyshemetë e tyre kanë qenë të zbukuruara me mozaikë të bukur.

Mbetjet e kulturës materiale dhe zbulimet arkeologjike dëshmojnë se kultura te maqedonasit ka qenë shumë e zhvilluar. Zbulim i rëndësishëm arkeologjik i asaj kohe është **Pella**, si dhe varrezat mbretërore të **Verginës** (Kutlesh). Shumë mbetje të kulturës materiale të asaj kohe janë gjetur edhe në **Trebenishte** (Ohër), **Marvinc** (Vallandovë), **Kodra e Vardarit** (Gjvegjeli) dhe në vende tjera.

TË PËRSËRITIM...

- Cilat kanë qenë **kultet** më të rëndësishme te maqedonasit antikë?
- Cilat kanë qenë **shenjat dalluese kryesore** të mbretërve maqedonas?
- Çfarë roli ka pasur **buka** në zakonet e maqedonasve?
- Cilat janë **vend zbulimet arkeologjike** më të rëndësishme të asaj kohe?

TË MENDOJMË ...

- Cilat janë ngjashmëritë, dhe cilat janë dallimet ndërmjet kulturës së Maqedonisë dhe Heladës?

Zbulurim maqedonas prej ari

Mozaikë nga Pella

PERIUDHA HELENE

Lisimah, Ptolomej dhe Seleuk

Periudha helene është pjesë e rëndësishme e historisë së shekullit të vjetër. Ajo përfshin kohën e sundimit të Aleksandrit III të Maqedonisë, deri në vitin 30 para e.s., kur Egjipti, mbretëria e fundit helene ra nën sundimin romak. Periudha helene përfshin historinë e shteteve të cilat janë formuar pas vdekjes së Aleksandrit të Maqedonisë, në territorin e shtetit të tij të madh.

Rënia e shtetit të Aleksandrit III të Maqedonisë

Pas vdekjes së Aleksandrit, filluan luftëra për trashëgiminë e tij dhe për fronin maqedonas. Ato luftëra kanë qenë shkak për shkatërrimin e shtetit të madh të Aleksandrit.

Pas vdekjes së Aleksandrit, **bashkëpunëtorët e tij më të ngushtë** dhe udhëheqësit e ushtrisë, të quajtur **dijadosë** (trashëgimtarë), më shumë se dyzet vjet ashpër kanë luftuar për pushtet. Më të njohur ndër dijadosët kanë qenë: **Perdika, Antigoni Njësyri, Antipatari, Lisimah, Ptolomej** etj. Dijadosët kanë luftuar kundër njëri-tjetrit. Ata kanë formuar aleanca, kanë zaptuar territore dhe kanë organizuar vrasjet e kundërshtarëve të tyre. Në luftërat kanë pësuar edhe nëna e Aleksandrit dhe djali i tij i mitur.

Më në fund, gjatë **gjysmës së parë të shek. III para e.s.**, shteti i Aleksandrit të Maqedonisë është shpërbërë në **tre shtete të mëdha**, si vijon: Maqedonia në Evropë, Egjipti në Afrikë dhe shteti i Selektivëve në Azi. Në krye të këtyre shteteve ndodheshin sundues me origjinë maqedonase.

Në **Maqedoni** në pushtet ka ardhur dinastia e re e quajtur **Antigonid**. Ajo ka sunduar deri në rënien e mbretërisë nën sundimin romak. Shteti i **Selektivëve** ka ekzistuar deri në mesin e shek. I para e.s., kur u pushtua nga romakët. **Egjipti**, në krye me dinastinë **Ptolemaidë**, rezistoi më gjatë por më në fund edhe ai ra nën sundimin

TË PËRSËRITIM ...

- Çfarë ndodhi me **shtetin e Aleksandrit III** pas vdekjes së tij?
- Në sa **pjesë** u copëtua më në fund shteti i Aleksandrit Maqedonas?
- Si kanë përfunduar **mbretëritë helene**?

romak. Sundues i fundit i Egjiptit ka qenë mbretëresha **Kleopatra**.

Pas shkatërrimit të shtetit të Aleksandrit, **Maqedonia** ngeli shteti më i fuqishëm në Ballkan. Ajo ka ekzistuar deri në rënien nën pushtetin romak **gjatë vitit 168 para e.s.** Dhjetë vjet më vonë, Maqedonia ka qenë provincë romake.

Kultura helene

Me pushtimet e Aleksandrit III të Maqedonisë, kultura maqedonase dhe helene kanë qenë në kontakt dhe janë bashkuar me kulturat e popujve lindorë. Kështu u formua kultura e re **helene**.

Qendra më e madhe kulturore në periudhën antike ka qenë qyteti i **Aleksandrisë** në Egjipt. Ai ka qenë qytet i madh, me ndërtesa të bukura, rrugë të gjera, me ujësjellës, teatro, banja, parqe dhe me dy porte. Veçanërisht e bukur ka qenë pjesa e qytetit ku ndodhej **pallati i mrekullueshëm mbretëror**. Në Aleksandri është varrosur trupi i Aleksandrit të Maqedonisë, por deri në ditën e sotme varri i tij nuk është gjetur.

Në Aleksandri ndodhej **biblioteka** e madhe - më e madhja gjatë shekullit të vjetër, por gjithashtu edhe qendra e madhe dhe e rëndësishme shkencore dhe kulturore, e quajtur **Musejon**. Në hyrjen e portit në Aleksandri ndodhej **fanari** gjigant, me lartësi mbi 130 metra. Ai është konsideruar si një nga shtatë çuditë botërore gjatë shekullit të vjetër. Qendra tjera kulturore kanë qenë qyteti **Pergam** në Azinë e Vogël dhe qyteti **Rodos** në ishullin e njëjtë.

Në periudhën helene **shkencat** patën një zhvillim të hovshëm. Në veçanti të zhvilluara kanë qenë matematika, fizika, medicina dhe filozofija. Matematicienti dhe fizicisti më i njohur ka qenë **Arkimedi**, ndërkaq filozofi më i njohur ka qenë **Diogjeni**. Nga **artet figurative**, më e njohur ka qenë skulptura **Laokoni dhe bijtë e tij**, të cilën e kanë punuar tre skulptorë të ishullit Rodos.

A E DINI SE ...

- ... filozofi **Diogen** ka urryer jetën luksoze? Sipas gojëdhënave, ai ka jetuar në bure. Njëherë me llambë të ndezur ka shëtitur në mes të ditës; kur e pyetën ç'far bën, ai është përgjigjur "**Kërkoj njeri**".

- ...në **Rodos**, në hyrje të portit, është ndërtuar statujë gjigante, e lartë 34 metra. Këtë statujë, të quajtur "**Kolosi nga Rodosi**", njerëzit e asaj kohe e kanë konsideruar si një nga shtatë çuditë botërore.

Kolosi nga Rodosi

Laokoni dhe bijtë e tij (detal)

ROMA E LASHTË

FORMIMI I SHTETIT ROMAK

Kërcimtarë Etrurian

Territori dhe popullata

Shteti romak qe themeluar në **Gadishullin Apenin**. Gadishulli është i lidhur me Evropën vetëm nga na veriore, përmes një kurore malore. Nga anët tjera është i rrethuar me dete, breg pa shumë degëzime. Pjesa veriore e Gadishullit Apenin zakonisht është fushore dhe e përshtatshme për bujqësi. Pjesa e mesme dhe ajo jugore janë malore, të pasura me kullosa dhe të përshtatshme për blegtori. Klima në Gadishullin Apenin është e butë, ndërkaq toka është mjaft pjellore.

Në Gadishullin Apenin gjatë kohës së vjetër kanë jetuar më shumë fise dhe popuj. Në fillim, më të njohur kanë qenë **Etruskët**, si dhe fiset **Oski, Umbri dhe Latinë**. Etruskët kanë qenë banorët më të vjetër të Gadishullit Apenin. Janë marrë me bujqësi, zejtari dhe tregti. Kanë jetuar në qytetmbretëri me kulturë dhe art të zhvilluar. Qytetet e tyre kanë pasur rrugë të shtruara me pllaka, kanalizim dhe ujësjellës. Latinët, nga ana tjetër, kanë pasur rol më të rëndësishëm në formimin e Romës. Ata janë marrë me bujqësi dhe blegtori.

Formimi i Romës

Latinët janë vendosur me banim në pjesën e mesme të Gadishullit Apenin. Në bregun e majtë të lumit Tibër, në shtatë kodra afër njëra-tjetrës kanë formuar vendbanimet e tyre, të cilat kanë qenë të rrethuara me moçale. Etruskët, të cilët kanë jetuar nga ana tjetër e Tibrit, shpesh kanë kaluar lumin dhe kanë këmbyer prodhimet e tyre me prodhimet e latinëve. Latinët kanë pranuar pjesë të madhe të kulturës së Etruskëve.

Etruskët kanë ndërmarrë edhe sulme luftarake kundër Latinëve. Për t'u mbrojtur më lehtë nga sulmet, vendbanimet e shtatë kodrave janë bashkuar. **Kështu është formuar Roma**. Në shekullin e gjashtë para e.s., Etruskët i fituan Latinët dhe pushtuan Romën.

Për formimin e Romës është ruajtur edhe një **legjendë**. Sipas saj, Roma është formuar gjatë vitit 753 para e.s., nga binjakët **Romuli dhe Remi**. Që kur ishin në djep, xhaxhai i tyre i keq i hodhi në lumin Tibër. Nga lumi i ka

TË PËRSËRITIM...

- Si kanë qenë **kushtet natyrore** në Gadishullin Apenin?
- Cilat **fise** kanë pasur rol më të madh në formimin e shtetit romak?
- Si ndahej **popullata** në Romë?

nxjerrë një **ujkonjë**, e cila u ka dhënë gj, dhe pastaj i ka gjetur dhe i ka rritur një bari. Kur janë rritur, vëllezërit i janë hakmarrë xhaxhait të keq. Pastaj kanë formuar qytet, i cili sipas Romulit ka marrë emrin Romë (latinisht Roma).

Rregullimi shoqëror dhe shtetëror

Në kohën më të hershme, në Romë kishte rregullim fisnor. Me kalimin e kohës, fiset janë shndërruar në më shumë familje. Në krye të familjes ka qëndruar babai, i cili quhej pater.

Popullata në qytetin e Romës ndahej në njerëz të lirë dhe robër. Njerëzit e lirë ndaheshin në patriarkë dhe plebejë. Patriarkët kanë qenë të pasur dhe kanë gëzuar të gjitha të drejtat në shtet. Nga radhët e tyre janë zgjedhur konsujt dhe senatorët.

Pjebejëjt janë marrë me bujqësi, zeytari dhe tregti. I kanë paguar tatim shtetit, kanë shërbyer ushtri, por në fillim nuk kanë pasur të drejtë të marrin pjesë në udhëheqje. Martesa ndërmjet patriarkëve dhe plebejëve ka qenë e ndaluar me ligj.

Me qytetin e Romës fillimisht ka udhëhequr mbreti. Ai ka qenë edhe komandant i ushtrisë, gjyqtar suprem dhe klerik suprem. Përveç mbretit, ka pasur edhe Kuvend popullor dhe Senat. Kuvendin popullor e përbënin të gjithë burrat ushtarë të rritur. Senatin e përbënin eprorë persona të pasur dhe të shquar.

Ujkonja u jep gj Romulit dhe Remit

TË MENDOJMË...

- Shihni hartën e Evropës. Cili **shtet** sot ndodhet në **Gadishullin Apenin**? Cili është **kryeqyteti** i tij?
- Mendoni pse ujkonja me binjakët Romulin dhe Remin është simbol i qytetit të Romës!

Ndërtesa e senatit të Romës

Senati i Romës

A E DINI SE...

- ... historiani **Tit Livij** kështu e përshkruante **vend ndodhjen e Romës**: “Perënditë dhe njerëzit kanë pasur shumë shkaqe të zgjedhin këtë vend për të themeluar qytet: kodrina të forta; rrugë të hapur, që na sjell shumë fruta nga brendësia dhe mundëson shkarkimin e mallrave nga deti; det mjaft afër për nevojat tona, dhe megjithatë jo afër për t’u frikësuar nga sulmet e marinës së huaj; vend në mes të gadishullit, si i krijuar për lulëzimin e qytetit...”

FORCIMI DHE ZGJERIMI I SHTETIT ROMAK

Legjionar romak

TË PËRSËRITIM ...

- Si u bë Roma **zot** i Gadishullit Apenin?
- Si dukej **ushtari romak**?
- Pse ka luftuar Roma me **Kartagjenën**? Pse **Lufta e Dytë Puniane** ka qenë më e vështirë për Romakët?
- Si ka qenë fati i **shteteve të pushtuara**?

Në **vitin 509 para e.s.**, Romakët e dëbuan mbretin e fundit dhe u çliruan nga sundimi i Etruskëve.

Në vend të mbretit, filluan të zgjedhin **dy konsuj**, të cilët kanë udhëhequr me shtetin një vit. Organi më i lartë i shtetit ka qenë **Senati**. **Kuvendin popullor** e kanë përbërë të gjithë romakët e lirë.

Nënshtrimi i Gadishullit Apenin

Pasi që u çliruan nga Etruskët, Romakët filluan të bëjnë luftë me fqinjët dhe të zgjerojnë territorin e shtetit të tyre. Arritën t'i mposhtin Etruskët dhe të pushtojnë gjithë Etrurinë. Kanë luftuar kundër Oskëve dhe Umbrëve, dhe gradualisht kanë pushtuar pjesën e mesme dhe pjesën jugore të Gadishullit Apenin. **Kah fundi i shekullit III para e.s.**, Romakët janë bërë sundues në të gjithë Gadishullin Apenin.

Ushtria romake

Falë ushtrisë mirë të organizuar, romakët kanë vazhduar të zhvillojnë **luftëra të suksesshme** edhe pas pushtimit të Gadishullit Apenin. Në ushtri kanë marrë pjesë romakë të moshës prej 17 deri në 45 vjet. Më të pasurit kanë shërbyer në kalorësi, ndërkaq të tjerët në këmbësori. Njësia themelore në ushtri ka qenë **legjioni**. Ajo ka numëruar rreth 5 000 ushtarë, ndërkaq përbëhej nga këmbësoria e rëndë, ajo e lehtë dhe kalorës. Ushtria romake ka qenë mirë e armatosur dhe mirë e ushtruar. Në ushtri ka sunduar disiplinë e rreptë. Ushtarët kanë qenë të armatosur me mburojë të madhe shpatë të shkurtër ose shtiza. Në pjesën e sipërme të trupit kanë pasur parzmore, ndërkaq në kokë helmetë.

Pushtimet në Afrikë, Evropë dhe Azi

Pasi që e nënshtruan Italinë, romakët filluan të pushtojnë shtetet rreth **Detit të Mesdheut**. Fillimisht kanë luftuar kundër **Kartagjenës**. Ajo ka qenë shtet i fuqishëm në Afrikën Veriore, në bregun e Detit të

Mesdheut. Kartagjenasit kanë qenë detar të shkëlqyer dhe tregtar shumë të shkathët. Kartagjena u ka penguar Romakëve të përhapin tregtinë e tyre në Detin e Mesdheut. Përveç kësaj, ky shtet ka pasur territore shumë afër Romës. Kjo ka shkaktuar luftë.

Në shekullin e tretë dhe të dytë para e.s., ndërmjet Romës dhe Kartagjenës janë zhvilluar tre luftëra, të njohura me emrin **Luftërat Punike**. Më e vështirë për Romakët ka qenë **Lufta e Dytë Punike**. Aso kohe prijësi ushtarak dhe i njohur kartagjenas **Kanibali** ka depërtuar deri në Romë, por nuk pati sukses të pushtojë qytetin.

Luftërat kanë përfunduar me fitoren e Romakëve, të udhëhequr nga prijësi luftarak i njohur nga familja **Skipionë**. Kartagjena u pushtua dhe u dogj. Territoret e saj iu bashkuan shtetit romak. Kështu Roma është bërë sundues i bregdetit perëndimor të Detit të Mesdheut.

Roma ka zhvilluar luftëra edhe në Gadishullin Ballkanik. Pas luftërave të gjata, pati sukses t'i nënshtrojë edhe **maqedonasit, ilirët, helenët** dhe popujt tjerë ballkanik. Territoret e tyre i shndërroi në provinca. Romakët kanë pushtuar edhe **Azinë e Vogël, Sirinë, Palestinën dhe Egjiptin**. Në këtë mënyrë janë bërë sundimtarë edhe në bregun lindor të Detit të Mesdheut.

Kah mesi i shekullit të parë para e.s. Romakët kanë pushtuar edhe **Galinë** (territoret e Francës dhe Belgjikës së sotme). Beteja kundër fiseve gale ka qenë vepër e **Gaj Julij Kajsarit**, njërit nga pirësit ushtarak më të shquar antik.

Komandant ushtarak romak

TË MENDOJMË...

- Cili është dallimi ndërmjet **mbretërisë dhe republikës?**
- Cilat janë dallimet ndërmjet **legjionit dhe fallangës?**
- Cilat **shtete** ndodhen sot në vendet e **pushtuara nga romakët?**

Kanibali

Prijësi i Galëve i dorëzohet Kajsarit

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- **Konsull** është nëpunësi më i lartë në Republikën romake.
- **Puni** është emër romak për kartagjenasit. Prandaj edhe luftërat kundër tyre janë quajtur Luftërat Punike.

Në fillim të shekullit të dytë të erës sonë, pushtimet romake kanë përfunduar me nënshtrimin e **Dakisë** (Rumanisë së sotme). Shteti romak i përfshinte në një brez të gjerë të gjitha shtetet rreth Detit të Mesdheut. Roma u bë **fuqi botërore**. Shteti romak shtrihej në tri kontinente: Evropë, Azi dhe Afrikë.

Shtetet e pushtuara jashtë Gadishullit Apenin u shndërruan në **provinca** romake. Tërë pushtetin në provinca e kanë pasur administruesit të cilët i emëronte Roma.

A E DINI SE...

- ...**Senatin** romak në fillim e përbënin 300 pleq mbi 60 vjet? Senati ka diskutuar për të gjitha çështjet shtetërore: për luftën dhe paqen, për ndarjen e tokës, për çështjet fetare dhe për shumë çështje tjera. **Senati** ka shprehur propozimet e tij para **Kuvendit popullor**.
- ...ushtarët në legjionet romake janë dënuar ashpër për mungesë disipline dhe mosbindje ndaj urdhërave, por edhe janë shpërblyer mirë dhe janë dekoruar për guxim. Prijësi ushtarak i cili ka fituar në luftë është shpërblyer me **triumf**. Kjo ka qenë **paradë solemne** në të cilët prijësi ushtarak, i përcjellë nga ushtarët, të robëruarit dhe gjahu i shumtë është kthyer në Romë dhe solemnisht ka hyrë në qytet. Atje ka hyrë në tempullin e perëndisë Jupiter dhe i ka dhuruar viktima.
- ...në pranverën e vitit 218 para e.s. **Kanibali** me ushtri të madhe pati sukses të kalojë përmes Alpeve dhe depërtoi në Italinë Veriore! Kalimi përmes Alpeve ka qenë tepër i vështirë. Kanibali humbi shumë ushtarë, por edhe përsikaj kësaj ai e fitoi ushtrinë romake dhe arriti para qytetit të Romës. Romakët i kaploi frikë e madhe. Atëherë u tha ajo fjalia e urtë "**Kanibali është para portave!**" (në latinisht: Hannibal ante portas!)

Kanibali duke kaluar Alpet

Kartagjena

LUFTËRAT E BRENDSHME NË SHTETIN ROMAK

Pozita e fshatarëve dhe robërve

Fshatarët kanë qenë popullata e lirë me numër më të madh në shtetin romak. Ata kanë marrë pjesë në luftërat të cilat i ka zhvilluar Roma. Kanë shërbyer në këmbësori. Për shkak të luftërave të gjata, arat dhe fushat e fshatarëve shpesh kanë ngelur të pa punuara. Prodhimet e tyre janë shitur lirë në treg. Për të mbijetuar, fshatarët janë ngarkuar me borxh tek të pasurit. Kur nuk kanë mundur të kthejnë borxhin, janë detyruar të lëshojnë tokat e tyre dhe të largohen të kërkojnë punë në qytetet.

Robërit kanë qenë në pozitën më të keqe në shtet. Pas luftërave të suksesshme pushtuese, numri i tyre u rrit shumë. Më shumë robër kanë pasur romakët e pasur. Robërit dobët janë ushqyer dhe veshur. I kanë punuar punët më të vështira.

Lloj i veçantë i robërve kanë qenë robërit shtetërorë, të quajtur **gladiatorë**. Ata kanë qenë robër të rinj dhe të fuqishëm, të cilët në shkolla të posaçme kanë mësuar artin luftarak. Pastaj për argëtimin e romakëve kanë luftuar deri në vdekje ndërmjet vete ose me kafshë të egra.

Kryengritja e Spartakut

Të pakënaqur nga pozita e tyre e vështirë, robërit në shtetin romak shpesh janë ngritur në **kryengritje**. Pushteti romak ka ngufatur këto kryengritje dhe ashpër i ka dënuar robërit - kryengritës.

Më e madhe dhe më e njohur ka qenë kryengritja nën udhëheqjen e **Spartakut**, gjatë shekullit të parë para e.s.

Spartaku ka qenë gladiator. Me shtatëmbëdhjetë robër të tjerë - gladiatorë, ai pati sukses të arratiset dhe të strehohet në malin **Vezuv**. Kryengritësve filluan t'u bashkëngjiten numër i madh i robërve dhe fshatarëve. Në udhëheqjen e Spartakut, kryengritësit disa herë patën sukses të fitojnë ushtrinë romake.

Kryengritja u përhap në pjesën veriore dhe jugore të Gadishullit Apenin. Por, kryengritësit nuk kanë qenë të bashkuar dhe unik. Një pjesë e tyre janë ndarë nga Spartaku. Romakët lehtë mundën t'i fitojnë kryengritësit e përçarë.

Gladiatorët luftojnë me kafshë të egra dhe ndërmjet vete

TË PËRSËRITIM ...

- Si ka qenë pozita e **fshatarëve** dhe **robërve** në shtetin romak?
- Pse nuk pati sukses **kryengritja** e Spartakut?
- Cilat janë shkaqet për paraqitjen e **kolonitit**?

A E DINI SE....

- ... Spartaku ka qenë me origjinë nga **Trakia**? Për të bashkëkohësit shkruajnë se ka qenë “shumë i madh me shtat, me fuqi dhe me shpirt”. Në luftë Spartaku ka treguar **guxim të jashtëzakonshëm**. Kur ia kanë sjellë kalin para betejës, ai e ka vrarë dhe ka thënë se , nëse fiton - do të kenë shumë kuaj, ndërkaq nëse humbin - kali nuk do t'i duhet.

Koloseumi Romak

Në betejën vendimtare, e cila është zhvilluar në Italinë Jugore, kryengritësit pësuan disfatë. Spartaku vdiq në betejë, së bashku me një numër të madh kryengritësish. Rreth 6 000 kryengritës të zënë robër u dënuan me vdekje.

Dobësimi i shtetit dhe paraqitja e kolonitit

Në shekujt e parë të erës sonë, **luftërat pushtuese**, të cilat romakëve u kanë sjellë pasuri të mëdha **rralloheshin** gjithnjë e më shumë. Në vend se të pushtojë, shteti romak është dashur të mbrohet nga sulmet e jashtme. U reduktua shumë numri i robërve. Ushtria u bë e pa disiplinuar. Në territoret e pushtuara, në pjesë të ndryshme të shtetit, janë organizuar kryengritje. Shteti romak shpejt filloi të **dobësohet**.

Robërit nuk kanë qenë të interesuar për punë, për shkak se nuk kanë pasur dobi nga puna e tyre. Ata kanë punuar dobët, kanë thyer veglat dhe nuk kanë shtuar prodhimtarinë. **Fshatarët** e varfër kanë pasur shumë tokë, prej së cilës nuk kanë mundur të ushqehen. Për të zmadhuar prodhimin dhe fitimin nga toka, pronarët e mëdhenj të tokave filluan të ndajnë tokë në pjesë më të vogla, të cilat ua kanë dhënë me qira fshatarëve të varfër. Ata edhe më tutje kanë figuruar si pronarë të tokave: fshatarët u kanë dhënë pronarëve pjesë të prodhimeve të tyre si kompensim për qira. Personi i cili ka marrë tokë me qira quhej **kolon**, ndërkaq dukuria e këtillë quhet **kolonat**.

Pronë romake në fshat

KULTURA ROMAKE

Gjatë kohës së formimit, zgjerimit dhe ekzistimit të shtetit romak, romakët kanë krijuar dhe zhvilluar kulturën e tyre. Ajo është formuar nën ndikimin e **kulturës etruske dhe helene**. Kultura romake ka karakteristikat e saj të veçanta, sipas së cilave dallohej nga kultura e popujve të tjerë.

Religjioni

Romakët kanë besuar në **shumë zota**. Religjioni i tyre ka qenë i ngjashëm me religjionin e helenëve. Edhe romakët kanë paramenduar perënditë e tyre me fytyrë njeriu dhe u kanë ndërtuar tempuj, në të cilat janë lutur dhe kanë çuar dhurata.

Perëndia supreme e Romakëve ka qenë perëndia **Jupiter**. Përveç tij, kanë respektuar edhe bashkëshorten e tij **Junona** - perëndesha e martesës, **Mars** - perëndia e luftës, **Venera** - perëndesha e dashurisë, **Dijana** - perëndesha e gjuetisë dhe shumë të tjera.

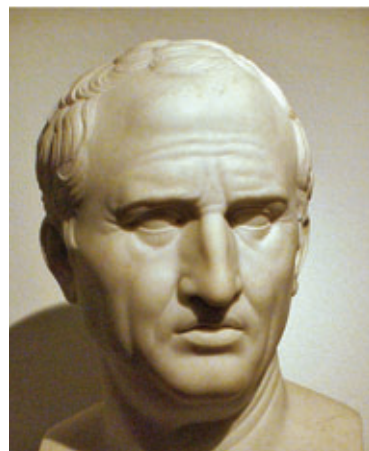
Romakët kanë pasur edhe **perëndi familjare**, të cilat i kanë respektuar si shpirta të paraardhësve të tyre. Ata kanë qenë mbrojtës të familjes. Statujat e tyre i kanë ruajtur në shtëpi.

Literatura dhe oratoria

Literatura romake është zhvilluar nën ndikim të asaj helene. Veçanërisht herët është zhvilluar drama dhe poezia.

Shekulli i parë para e.s. njihet si **shekulli i artë** i letërsisë romake. Poeti më i njohur romak ka qenë Vergjili. **Vergjili** është autor i “**Ajneida**”, sipas shembullit të «Iliadës» së Homerit. Si shkrimtar i komedive, në veçanti është shquar **Plauti**.

Romakët i kanë kushtuar vëmendje të veçantë oratorisë. Kjo aftësi u nevojitej gjatë diskutimeve në Senat, në Kuvendin Popullor dhe në gjykatat. Oratori më i njohur romak ka qenë **Kikeroni**.

Vergjili dhe Kikeroni

TË PËRSËRITIM ...

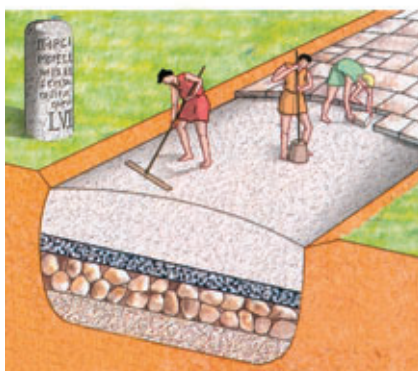
- Cilët kanë qenë **perënditë** më të rëndësishëm tek romakët?

TË MENDOJMË ...

- Krahasoni kulturën helene dhe romake. Çfarë është e **përbashkët**, dhe në çka dallohen?
- Përpikuni të interpretoni mendimin: “**Roma nënshtroi Heladën, por Helada e mundi Romën**”. Si, me çfarë?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Gjeni përshkrim të **Forumit romak** në libër, enciklopedi ose internet. Çfarë pamje ka pasur Forumi romak? Cilat godina ndodheshin atje?

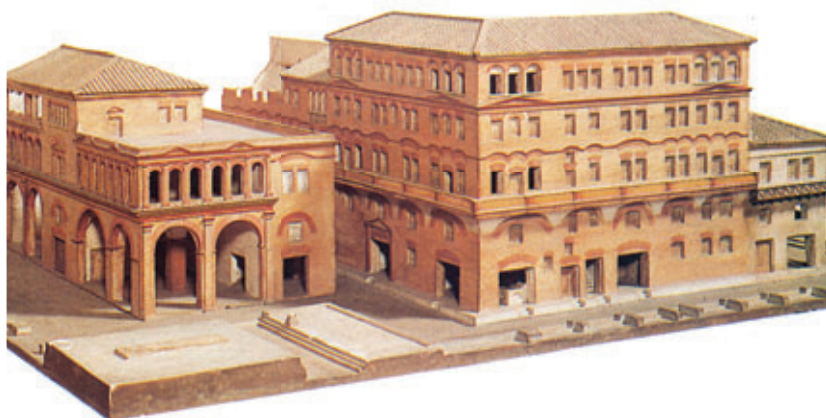
Ndërtimtari romake

Ndërtimtaria, skulptura dhe arti figurativ

Romakët kanë qenë të njohur si **ndërtues** të shkëlqyer. Më së shumti kanë ndërtuar **rrugë**. Ato ishin të nevojshme për shkak të sulmeve luftarake dhe për shkak të zhvillimit tregtar në shtet. Kanë ndërtuar edhe ujësjellës, banja, teatro, tempuj, oborre dhe sheshe. Më të njohura për nga bukuria e tyre janë **Forum** romak (sheshi), **Koloseumi**, ku janë organizuar lojëra dhe luftëra të gladiatorëve, si dhe tempulli i të gjithë perëndive, **Pantenon**.

Në Romë dhe në qytetet tjera ka pasur **banja publike** të quajtura **terme**. Termet kanë pasur pishina me ujë të ngrohtë dhe të ftohtë, salla për gjimnastikë dhe për mbledhje. Sallat dhe korridoret kanë qenë të zbukuruara me skulptura, buste, mozaikë dhe piktura.

Skulptura në shtetin romak është zhvilluar nën ndikimin e fuqishëm helen. Janë punuar statuja të perëndive, të qytetarëve të shquar, të sunduesve dhe prijësve ushtarak.

Maketë godine romake

Rrugë e ruajtur në qytetin Herculaneum

Arti figurativ romak shihet përmes pikturave dhe mozaikëve të bukur, me të cilat kanë qenë të zbukuruara muret dhe dyshemetë e shtëpive, banjat dhe godina tjera. Me gërmimin e qyteteve **Pompeja dhe Herkulanum**, të cilat kanë qenë të mbuluara nga llava e vullkanit, janë zbuluar mozaikë të vlefshëm, statuja dhe vepra të tjera artistike.

Shkenca

Shkenca në shtetin romak është zhvilluar nën ndikimin e fuqishëm helen. Romakët kanë pranuar dhe më pas i kanë zhvilluar **historinë, filozofinë, gjeografinë dhe medicinën**. Historianë të njohur kanë qenë **Tit Livij dhe Takit**. Në veçanti ka qenë e zhvilluar e drejta romake. E drejta romake është bërë baza e të gjithë zhvillimit të mëtejshëm të së drejtës evropiane dhe legjislacionit.

Qyteti i Romës në shekullin e dytë të e.s.

Forumi i mbretit Trajan

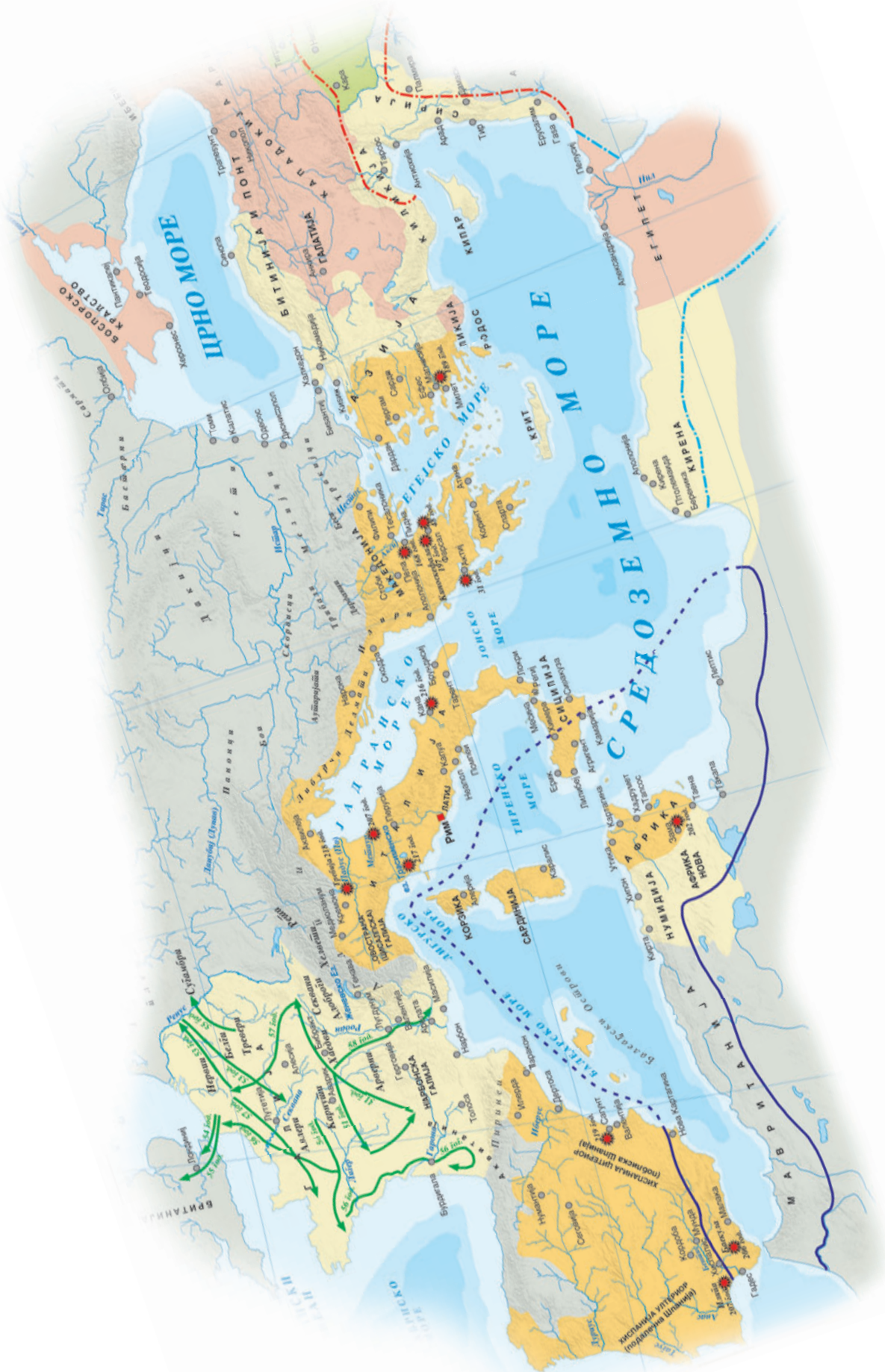
A E DINI SE...

- ...Plaut është autor i shumë komedive, por janë ruajtur vetëm disa? Shumë e popullarizuar ka qenë komedia e tij “Ushtari lavdërues”. Komeditë e Plautit, kryesisht, zhvillohen në qytetet e Heladës, por në to vjen në shprehje realiteti romak.
- ...një nga poetët më të mëdhenj romak dhe filozof ka qenë **Lukretij Kar**? Në epin e tij filozofik “Për natyrën” ai ka shkruar: “Prej asgjëje nuk mund të krijohet diçka, dhe asnjë perëndi nuk mund ta ndryshojë këtë. Natyra nga një gjë krijon tjetrën; asgjë nuk lind para se të vdesë diçka tjetër.”
- ... gjatë kohës romake ka shkruar edhe biografi i njohur **Plutarh**. Ai është autor i librit “Biografi paralele”. Në të ai ka përshkruar jetën dhe veprat e 46 **personave të shquar** - 23 romakë dhe 23 helenë.

•... **Koloseumi** ka qenë amfiteatri më i madh romak? Në bazë ka qenë i gjatë 185 metra, i gjerë 156, dhe i lartë 48,5 metra. Ai ka pasur kapacitet për **50.000 spektatorë**.

FJALË MË PAK TË NJOHURA...

- **Amfiteatër** është godinë teatrore e cila nuk ka pasur formë gjysmëharku, por të rrethit të plotë. Në amfiteatrot janë luajtur shfaqje të mëdha, skena të betejave dhe luftëra të gladiatorëve.

Shteti romak gjatë kohës së Republikës

PARAQITJA E KRISHTERIMIT

Besimi në një zot Jezu Krishtin

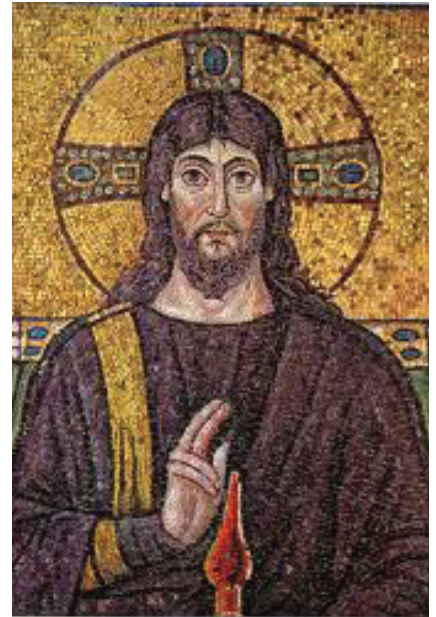
Krishterimi është paraqitur në **Palestinë** gjatë **shekullit** të parë të erës sonë, kur ajo ndodhej nën sundimin romak. Emrin e mori sipas Jezu Krishtit. Ata të cilët i besonin mësimit dhe predikimeve të **Jezu Krishtit** u quajtën **të krishterë**. Të krishterët kanë besuar se Jezu Krishti ka qenë djali i Zotit - krijuesit të botës, i cili ndodhet në qiell. Ai ka dërguar djalin e tij në tokë për të shpëtuar njerëzit nga pozita e keqe dhe t'i shpëtojë nga mëkatet. Jezu Krishti ka pasur nxënësit e tij, me të cilët ka përhapur dhe predikuar Krishterimin.

Mësimi i krishter

Krishterimi ka mësuar se ekziston një Zot dhe se të gjithë njerëzit janë të barabartë para Zotit. Se të gjithë ndërmjet vete janë vëllezër dhe motra, pa dallim cilit popull i takojnë, qofshin të pasur ose të varfër. Sipas besimit të krishterëve, njerëzit të cilët jetojnë me nder dhe drejtësi në tokë, pas vdekjes **përjetësisht do të jetojnë në qiell**, ndërkaq ata të cilët kanë gabuar, do të shkojnë në **ferr**. Të krishterët nuk kanë pranuar religjionin romak, dhe prandaj janë dëbuar nga sundimi romak. Jezu Krishti u kap nga romakët dhe u dënua me vdekje me kryqëzim në kryq. Sipas mësimit krishter ai pas vdekjes u ngjall – **u ringjall**

Jezusi me apostujt

Jezu Krishti

TË PËRSËRITIM...

- Cili ka qenë predikuesi dhe **themeluesi** i parë i krishterimit? Ku e shohim **fytyrën** e tij sot?
- Në çka kanë besuar të krishterët? Cili ka qenë **mësimi i tyre**?
- Cili ka qenë roli i **apostujve**? Si ka qenë **relacioni i shtetit romak** ndaj krishterimit?

TË MENDOJMË ...

- Pse kryqi është marrë si simbol i krishterimit?
- Pse shteti romak më në fund e **pranoi** krishterimin si religjion të barabartë?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

• Përpiquni të kuptoni si është quajtur **nëna** e Jezu Krishtit. Kush ka qenë babai i tij? **Ku** ka lindur?

A E DINI SE...

...**regjenti** romak në Bitini ka kërkuar udhëzim nga mbreti Trajan se si të veprojë me të krishterët: “...Ata të cilët m'i denoncuan si të krishterë, i mora në pyetje për herë të dytë dhe të tretë dhe i frikësova me **dënim me vdekje**. Ata që e mbanin fenë, urdhërova t'i vrasin. Duhet **dënuar** këmbëngulësia dhe kokëfortësia, dhe çfarëdo qoftë ajo të cilën e predikojnë”.

dhe shkoi në qiell. Lindjen e Jezu Krishtit e kremtojnë si **Krishtlindje**, ndërkaq ringjalljen e tij si **Pashkët**.

Libri i shenjtë dhe apostujt

Baza dhe burimi më i rëndësishëm për të krishterët është Libri i shenjtë - Bibla. Në pjesën e Biblës e cila quhet **Dhiata e Re** janë përshkruar jeta e Jezu Krishtit dhe mësimi i tij.

Në përhapjen e krishterimit, Jezu Krishtit i kanë ndihmuar nxënësit dhe pasuesit e tij të quajtur **apostuj**. Ai kishte 12 apostuj. Ata edhe pas vdekjes së Jezu Krishtit kanë predikuar krishterimin në gjithë territorin e shtetit romak. Apostujt më të njohur kanë qenë: **Pjetri, Pali, Marko, Matej, Luka, Jovani etj.**

Prej lindjes së Jezu Krishtit filloi **era e krishterimit**, ose era e re. Sipas saj edhe ne sot e përlllogaritim kohën.

Udhëtimet e Apostullit Pal

Raporti i shtetit romak ndaj krishterimit

Krishterimi shpejt u përhap në shtetin romak. Më shumë e kanë pranuar robërit, fshatarët dhe kolonët. Pushteti romak i ka përndjekur të krishterët. Ata kanë qenë të detyruar fshehurazi të predikojnë mësimin e tyre. Kanë formuar bashkësitë e tyre – **komunat**. Me bashkimin e këtyre komunave në shekullin e tretë të erës sonë u formua **kisha** krishtere.

Edhe përpos përndjekjeve të ashpra të krishterëve, krishterimi është përhapur në gjithë territorin e shtetit romak. Për këtë arsye, mbreti romak **Konstantin** në vitin **313 të erës sonë** shpalli religjionin krishter si të barabartë me religjionet e tjera në shtet. Prej atëherë krishterët nuk janë përndjekur dhe lirshëm kanë predikuar mësimin e tyre.

Konstantini i Madh

Katakombet krishtere në Romë

Apostulli Pal

NDIKIMI
I PERANDORISË
ROMAKE
NË BALLKAN

PËRHAPJA E PERANDORISË ROMAKE NË BALLKAN DHE NË MAQEDONI

Shteti romak filloi të pushtojë **shtetet ballkanike** kah fundi i shekullit të tretë para e.s. Ato kanë qenë tërheqëse për romakët për shkak të pasurive natyrore dhe xeherore. Ballkani ka qenë **urë** për pushtimet e mëtejme romake drejt Lindjes.

Fillimisht janë pushtuar shtetet e pjesës së mesme të Gadishullit Ballkanik dhe të atij jugor. Për t'i pushtuar këto shtete, romakëve u është dashur të zhvillojnë luftëra të shumta. Veçanërisht kanë qenë të vështira luftërat kundër ilirëve dhe maqedonasve.

Luftërat romake kundër ilirëve dhe maqedonasve

Romakët kanë luftuar kundër ilirëve dhe maqedonasve më shumë se gjysmë shekulli. Të parit në sulm janë gjetur shtetet ilire të cilat kanë qenë më afër Italisë. Roma është dashur të zhvillojë **tre luftëra** për të nënshtuar Ilirinë. Ilirët kanë dhënë rezistencë të fortë. Gjatë kohës së mbretit Genti është zhvilluar **Lufta e tretë Romake–Ilire**. Në pranverën e vitit **168 para e.s.** ilirët pësuan disfatë. Mbreti Gent u zu rob dhe u çua në Romë së bashku me gjithë familjen. Territoret ilire i janë bashkuar shtetit romak. Ajo u ka imponuar ilirëve tatime të mëdha.

Gjatë kohës së luftimeve romake në Ballkan, mbretëria Maqedonase ka qenë shumë e fuqishme. Maqedonia ka pasur pozitë qendrore në Ballkan, dhe prandaj ka qenë e veçantë për romakët dhe për sundimet e tyre të mëtejme. Maqedonia ka qenë e pasur me xehe, me lugina pjellore për bujqësi, si dhe me male të përshtatshme për blegtori. Në të ka qenë e zhvilluar jeta qytetare. Nga popullata kanë mundur të rekrutojnë ushtarë për njësi ndihmëse dhe të kenë robër. Prandaj Maqedonia ka qenë shumë tërheqëse për romakët.

Mbreti Persej u dorëzohet romakëve

Triumfi i Ajmilij Paulit

Më shumë se pesëdhjetë vjet maqedonasit i kanë bërë rezistencë Romakëve. Roma është dashur të zhvillojë **tre luftëra** për të nënshtuar Maqedoninë. Mbreti maqedonas Persej lidhi aleancë me mbretin Ilir Gentin për luftë të përbashkët kundër romakëve. Por, gjatë vitit **168 para e.s.**, maqedonasit pësuan disfatë në betejën tek **Pidna**, ndërkaq Maqedonia humbi pavarësinë e saj. Mbreti Persej me familjen janë çuar robër në Romë. Ky ka qenë **fundi i shtetit antik maqedonas**.

Përveç ilirëve dhe maqedonasve, romakët patën sukses të nënshtrojnë edhe popujt e tjerë ballkanikë – helenët, ndërsa më vonë edhe trakasit.

Vendosja e administratës romake. Provincat romake

Pasi që e nënshtroi Ballkani, Roma u imponoi **tatime** të mëdha territoreve të pushtuara. Qytetet dhe fshatrat janë plaçkitur, ndërkaq një pjesë e madhe e popullatës u zunë robër. Romakët filluan t'i shfrytëzojnë pasuritë xeherore në shtetet ballkanike.

Romakët kanë shndërruar territoret e pushtuara në rajone të veçanta, të quajtura **provinca**. Provinca e parë dhe më e vjetër romake në Ballkan ka qenë **provinca Maqedonia**, e formuar në vitin 148 para e.s. Më vonë janë themeluar edhe provinca tjera romake në Ballkan.

Në provincat është vendosur **administrata romake**, me numër të madh të nëpunësve romakë. Në krye ka qëndruar administratori romak, i cili e ka pasur gjithë pushtetin ushtarak dhe civil në provincë.

Romakët kanë shfrytëzuar popullatën për ndërtimin e rrugëve, urave dhe fortesave. Disa qytete në provincat kanë mundur të farkojnë paratë e tyre, të cilat janë përdorur së bashku me paratë romake.

TË PËRSËRITIM ...

- Pse ka qenë Maqedonia e rëndësishme për romakët?
- Kur i ka nënshtuar shteti romak **ilirët**, dhe kur maqedonasit?
- **Çfarë ka ndodhur me** territoret e pushtuara?

REZISTENCA KUNDËR PERANDORISË ROMAKE NGA ANA E POPUJVE BALLKANIKË

Popujt e nënshtruar ballkanikë janë ngritur në kryengritje, kanë bërë rezistencë për t'u çliruar nga sundimi romak. Për t'i mbajtur ata nën sundim, romakët kanë shkaktuar mosdurim dhe grindje ndërmjet tyre. Që prej asaj kohe ka mbetur fjala e urtë "Përçaj dhe sundo!".

Maqedonasit të parit janë ngritur në kryengritje kundër Romës. Ata filluan **kryengritje** nën udhëheqjen e **Andriskut**, i cili u quajt "**Filipi i rremë**". Për t'i përfutur më lehtë njerëzit, Andriksi ka thënë se ai është Filipi, djali i mbretit të fundit maqedonas Persejit. Kryengritja ka fituar përmasa të mëdha. Andrisku është shpallur mbret dhe ka korrur disa fitore ndaj romakëve. Por, gjatë vitit **148 para e.s.** ushtria kryengritëse pësoi disfatë, Andrisku u zu rob, ndërsa kryengritja **u shua**.

Po të njëjtin vit Maqedonia u shndërrua në provincë romake. Me Maqedoninë tani ka udhëhequr administrues romak, në shtet është vendosur ushtri romake e përhershme dhe është vendosur administrata romake. Maqedonia është shndërruar në bazë ushtarake kryesore e Romës për pushtimet e tyre të mëtejme.

Një vit më vonë, edhe **helenët** kanë filluar kryengritje kundër sundimit romak. Qendër kryesore e kryengritjes ka qenë qyteti **Korint** në Peloponez. Romakët patën sukses të fitojnë ushtrinë kryengritëse dhe të pushtojnë qytetin Korint. Qyteti u plaçkit, u dogj dhe shkatërrua. Kryengritja është ngufatur, ndërkaq Heladës i janë imponuar tatime të mëdha.

Kryengritjen më të madhe të **ilirëve** kundër Romës e ka udhëhequr **Batoni**, në fillim të **shekullit të parë të erës sonë**. Në kryengritje kanë marrë pjesë shumë fise ilire. Në fillim kryengritësit kanë korrur disa fitore. Por, gjatë vitit të tretë të kryengritjes, romakët kanë dalë me ushtri të madhe dhe kanë pasur sukses të fitojnë ilirët në disa beteja. Batoni është detyruar t'u dorëzohet, ndërkaq kryengritja është ngufatur.

Pjesë e provincave lindore romake

PARAQITJA DHE PËRHAPJA E KRISHTERIMIT NË BALLKAN DHE NË MAQEDONI

Krishterimi në Ballkan fillimisht nisi të përhapet në Maqedoni, dhe pastaj edhe në Heladë dhe në Iliri.

Krishterimin në **Maqedoni** i pari filloi ta predikonte apostull **Pali**, një nga nxënësit e parë të Jezu Krishtit. Kah mesi i shek. Të parë të e.s. Pali disa herë **ka qëndruar në Maqedoni**. Së pari ka predikuar në qytetin **Filipi**, e pastaj në **Selanik**. Pasi që arriti të fitojë mjaft ithtarë, apostull Pali themeloi **komuna krishtere**. Këto kanë qenë bashkësitë e para krishtere në Maqedoni, por edhe në Evropë. Pali ka dërguar **tre letra-psalme** deri te komunat krishtere në Maqedoni. Një deri te Filipianët, dhe dy deri te Selanikasit.

Krishterët në Maqedoni kanë ndërtuar tempujt e tyre – **kishat**, ku kanë predikuar fenë e tyre. Kisha të tilla janë ndërtuar në **Bergalla-Shtip**, në **Heraklea**–Manastir, në **Stobi** – Veles, në **Lihnidos** – Ohër dhe në vende të tjera.

Nga Maqedonia apostull Pali është larguar për **Heladë**, ku ka vazhduar të përhapë krishterimin. Fillimisht është vendosur në **Athinë**, mandej është larguar për **Korint**, ku ka formuar komunë krishtere.

Nga mesi i shekullit të parë të erës sonë, krishterimi filloi të përhapet edhe në **Iliri**, edhe atë fillimisht në bregdet. Gjatë kësaj kohe qyteti **Dyrahion** tani më ishte seli e **peshkopit**. Nga qytetet bregdetare ilire është përhapur krishterimi në brendinë e shtetit. Është formuar **organizata kishtare**. Çdo qytet më i madh ka pasur peshkopin e tij. Janë ndërtuar kisha krishtere dhe vende pagëzimi me mozaik imponantë. Kisha krishtere janë ndërtuar në shumë qytete ilire: në **Bilisht**, **Sarandë**, **Apoloni dhe Dyrahion**. Me pranimin e krishterimit, Ilirët janë numëruar në radhën e kulturave dhe popujve përparimtarë në mbretërinë romake.

Kah fundi i shekullit të katërt, krishterimi është bërë religjioni kryesor në Mbretëri. Krishterimi do të përhapet edhe në shtete tjera në botë dhe do të ketë ndikim të madh mbi zhvillimin e kulturës botërore.

Mozaikë nga Maqedonia

A E DINI SE...

...Në rajonin e Ohrit, krishterimin e ka përhapur predikuesi i njohur **Shën Erazmo**, ndërsa në Strumicë **Pesëmbëdhjetë predikuesit Tiveriopolitan** (të Strumicës), të njohur si Shën Pesëmbëdhjetë.

KULTURA GJATË KOHËS SË SUNDIMIT ROMAK

Mbetje të bedenave romake në Dyrrahum

Monedhë e kohës së vonshme romake

Mbetje të banjës romake

Romanizimi i shteteve ballkanike dhe Maqedonisë

Në shtetet ballkanike të pushtuara është përhapur mënyra romake e jetesës, gjuha latine, religjioni romak dhe kultura. Janë hapur shkolla në **gjuhën latine**. Në përdorim kanë qenë paratë romake – **denari**. Vazhdimisht është zmadhuar numri i nëpunësve romakë, tregtarëve, zejtarëve dhe kolonëve.

Shteti romak i ka vendosur në Ballkan qytetarët më të varfër romak. Pjesa më e madhe e tyre kanë qenë ushtarë të mëparshëm. Për shërbimin në ushtri, ata nga shteti kanë fituar tokë. Vendbanimet e këtilla quheshin **koloni**. Koloni ka pasur në të gjitha provincat romake në Ballkan. Koloni të këtilla kanë qenë: Skupi (Shkup), Jader (Zarë, Kroaci), Emona (Ljubljana, Slloveni) etj.

Përveç nëpunës dhe ushtarë, në kolonitë janë vendosur edhe tregtarë dhe zejtarë. Ata kanë kontribuar për përhapjen e **kulturës romake, gjuhës latine dhe mënyrës romake të jetesës**. Popujt ballkanik gradualisht kanë pranuar gjuhën latine, dhe veçanërisht kulturën romake. Në qytetet e vjetra ballkanike romakët kanë ngritur godina të reja në stilin romak: pallate, teatro, tempuj, ujësjellës dhe banja. Në këtë mënyrë ka filluar gradualisht romanizimi i popujve ballkanikë.

Rrugët dhe urat

Romakët kanë qenë të njohur për ndërtimin e **rrugëve dhe urave**. Kanë ndërtuar rrugë të mira, të shtruara me gurë. Ato kanë qenë me gjerësi prej 1,5 metra në rajonet malore, deri në 6 ose 7 metra në rrafshinat. Rruga më e njohur romake në Ballkan dhe në Maqedoni ka qenë rruga **Via Egnatia**. Ajo ka përshkuar Ballkanin në drejtim **perëndim–lindje** dhe ka qenë lidhja më e shkurtër e shteteve ballkanike me Italinë. Përreth bregut verior të Liqenit të Ohrit janë zbuluar mbetje të kësaj rruge romake.

Rëndësi të madhe ka pasur edhe rruga në drejtim **veri – jug**, e cila ka shkuar përmes luginave të lumenjve **Morava** dhe **Vardar**. Kjo rrugë ka lidhur territoret ballkanike me Detin Egje.

Mbetje të qyteteve romake dhe ndërtimeve tjera

Maqedonia është shumë e pasur me mbetje të kulturës romake, veçanërisht me mbetje të qyteteve romake.

Një prej tyre është **qyteti Stobi**. Ai ndodhet në afërsi të Velesit, në vendin ku derdhet lumi Cërna në Vardar. Stobi ka pasur pozitë të rëndësishme jo vetëm për sulmet ushtarake të romakëve, por edhe për tregtinë. Në Stobi sot mund të shihen mbetje të **teatrove, kishave, shtëpive luksoze private – pallateve, rrugë, banja dhe sheshe**. Në këtë qytet ka pasur edhe **farkëtore për para**.

Janë ruajtur mbetje edhe nga qytete të tjera romake. Këto janë qyteti **Heraklea** (Manastir) dhe qyteti **Skupi** (në afërsi të Shkupit). Mbetje të ndërtimeve romake ka edhe në **Lihnidos** (Ohër), **Bansko** (Strumicë) etj.

Romakët i kanë kushtuar shumë vëmendje furnizimit me ujë të pastër qytetet dhe vendbanimet tjera. Në vendbanimet e ruajtura romake janë zbuluar mbetje të **ujësjellësve** të mëdhenj.

Bargalla

Skupi

Stobi

Ujësjellësi romak në provinca tjera

RËNIA E SHTETIT ROMAK

TË PËRSËRITIM ...

- Kush dhe pse e ka ndarë Mbretërinë Romake? Trego në cilat **pjesë** është ndarë?
- **Çfarë ka ndodhur** me pjesën perëndimore, dhe çfarë me pjesën lindore të Mbretërisë Romake?

TË HULUMTOJMË SË BASHKU...

- Pse Romakët disa popuj i kanë quajtur “**barbarë**”?
- Çfarë domethënie ka kjo fjalë?
- Çfarë domethënie kanë sot fjalët “**vandal**” dhe “**vandalizëm**”?

Ushtar romak gjatë kohës së mbretërisë së vonshme

Shkaqe të brendshme dhe të jashtme

Me kalimin e kohës, shteti romak gjithnjë e më tepër dobësohej. Fshatarët e pakënaqur dhe robërit vazhdimisht janë ngritur në kryengritje. Ushtarët nuk kanë marrë paga të rregullta dhe humbën interes për të luftuar. Ekonomia dobësohej, ndërkaq prodhimtaria u zvogëlua shumë.

Në shekullin e katërt dhe të pestë, shteti romak filloi të sulmohet nga fiset **Hunë** dhe **Germanë**.

Hunët kanë depërtuar nga Azia në Evropë në gjysmën e dytë të shekullit të katërt. Nën udhëheqjen e **Atilës**, gjatë shekullit të pestë kanë formuar shtet të fuqishëm me qendër në **Panoni**. Prej andej kanë sulmuar territoret e shtetit romak. Sulmet e tyre kanë pasur karakter plaçkitës.

Më të ashpër kanë qenë sulmet e fiseve gjermane **Vandalë** dhe **Vizigotë**. Vizigotët kanë pushtuar dhe plaçkitur qytetin e Romës gjatë vitit 410, ndërkaq të njëjtën e kanë bërë edhe Vandalët në vitin 455.

Ndarja e shtetit

Shteti romak nuk ka pasur forcë të mbrohet nga sulmet e popujve barbarë.

Gjatë vitit **395**, shteti romak ka qenë i ndarë në dy pjesë: **Perandoria Romake Perëndimore**, me qendër

Fortesë romake në Gjermani

në Romë dhe **Perandoria Romake Lindore** me qendër në **Konstantinopol** (Stambolli i sotëm).

Dy pjesët e shtetit romak asnjëherë nuk u bashkuan më. Më vonë Perandoria Romake Lindore mori emrin **Bizant**. Ai do të ekzistojë edhe 1 000 vjet, deri në fund të shekullit pesëmbëdhjetë. Maqedonia mbeti në përbërjen e Perandorisë Romake Lindore.

Rënia e Perandorisë Romake Perëndimore

Perandoria Romake Perëndimore ka qenë e ekspozuar ndaj sulmeve të shpeshta të popujve barbarë. Trazirat dhe kryengritjet e popujve të nënshtruar kanë qenë të shumta. Prandaj mbretëria shpesh u shkatërrua. Gjatë vitit **476**, një nga udhëheqësit e fiseve gjermane rrëzoi nga pushteti sunduesin e fundit romak, mbretin **Romul Augustul**. Ky vit konsiderohet si fundi i Perandorisë Romake Perëndimore. Kjo konsiderohet edhe si fundi i historisë të shekullit të vjetër në Evropë dhe fillimi i mesjetës.

Ushtarë gjermanë

Atila, udhëheqës u Hunëve

Theodosij I

A E DINI SE...

• ... **ndarjen** e Perandorisë Romake e ka bërë mbreti **Teodosij I**? Djalit më të madh, Arkadij ia ka lënë provincat lindore, ndërkaq të voglit Honorij ato perëndimore. Kufiri ndërmjet dy pjesëve ka kaluar në mes të Gadishullit Ballkanik.

• ... historiani romak **Amijan Marcellin** ka përshkruar **Hunët** si vijon: “Hunët për ushqimin nuk dinë as për të pjekurën, as për erëzat. Asnjëherë nuk përdorin plug; nuk jetojnë as nëpër shtëpi, e as në kasolle. Përjetësisht bredhin nëpër pyje dhe male, vazhdimisht ndërrojnë vendbanimet, ose thënë më mirë, nuk kanë vendbanime. Prej fëmijërisë janë mësuar të përballen me raste të pavolitshme nga më të ndryshmet: të ftohtët, uria dhe etja. Gjatë kësaj endjeje, kopetë e tyre ecin bashkë me ta dhe i heqin karrocet në të cilat jetojnë familjet e tyre.”

• ... me dyndjen e Hunëve në Evropë, filloi e ashtuquajtura **dyndje e madhe e popujve**.

Në të kanë marrë pjesë shumë popuj dhe fise, të cilat kanë formuar disa shtete të reja në territorin e Perandorisë Romake Perëndimore.

TABELË KRONOLOGJIKE E NGJARJEVE MË TË RËNDËSISHME

- Rreth vitit 3 200 para e.s. është paraqitur shkrimi i parë në Mesopotami dhe Egjipt
- Në vitin 3 200 para e.s. Egjipti i Sipërm dhe i Poshtëm janë bashkuar në një shtet
- Rreth vitit 2 000 para e.s. u formua Mbretëria e Babilonisë në Mesopotami
- Rreth vitit 1 200 para e.s. në Heladë janë vendosur Dorët
- Gjatë shekullit IX para e.s. u formua qyteti Sparta
- Gjatë vitit 776 para e.s. u mbajtën lojërat e para olimpike, ndërkaq u anuluan në vitin 393 të e.s.
- Gjatë vitit 753 para e.s., sipas gojëdhënës, u formua qyteti Romë
- Kah fundi i shek. VII para e.s. mbreti Perdika I pushtoi shtetin maqedonas
- Gjatë vitit 509 para e.s. përfundoi periudha e mbretërive dhe filloi periudha e republikave në historinë romake
- Në shek. V para e.s. gjatë kohës së Periklesë, shteti athinas dhe demokracia kanë arritur progres të madh
- Kah fundi i shek V para e.s. u formua mbretëria ilire në krye me mbretin Gramoz
- Nga viti 359 deri në vitin 336 para e.s. në Maqedoni sundoi mbreti Filipi II
- Nga viti 336 deri në vitin 323 para e.s. në krye të shtetit maqedonas ndodhej mbreti Aleksandri III Maqedonas
- Gjatë vitit 168 para e.s. Ilirët dhe Maqedonasit bien nën sundimin romak
- Gjatë vitit 148 para e.s., Maqedonia u shndërrua në provincë romake
- Kah mesi i shek I të e.s. apostull Pali qëndroi në Maqedoni dhe në Heladë dhe përhapte krishterimin
- Gjatë vitit 313 të e.s. mbreti Konstantini I e shpalli krishterimin për religjion të barabartë me religjionet tjera në shtetin romak
- Gjatë vitit 395 shteti romak u nda në dy pjesë: Perandoria Romake Perëndimore dhe Perandoria Lindore
- Gjatë vitit 476 u shkatërrua Perandoria Romake Perëndimore. Në Evropë përfundoi historia e shekullit të vjetër dhe filloi periudha e mesjetës.

PËRMBAJTJA

HISTORIA DHE RËNDËSIA E SAJ

Lënda dhe detyra e historisë (6). Burime historike (6) Llogaritja e kohës (7) Ndarja e historisë (8).

PARAHISTORIA

FORMIMI I NJERIUT (12) Mënyra e jetesës (13)

JETA E NJERIUT GJATË KOHËS SË GURIT DHE KOHËS SË METALEVE (14). KOHA E GURIT (14) Bashkësitë njerëzore (14) KOHA E METALIT (15) Bujqësia, zejtaria dhe këmbimi (16) Paraqitja e shteteve (16).

BESIMET E NJERIUT GJATË KOHËS SË BASHKËSIVE MË TË VJETRA (18) Besimet dhe interpretimet e dukurive natyrore (18) Toteme dhe politeizmi (18) Mbetje materiale (19)

BALLKANI DHE MAQEDONIA NË PARAHISTORINË (20) Kushtet natyrore dhe gjurmët më të vjetra të jetës (20) Mbetje materiale (20)

CIVILIZIMET NË LUGINAT LUMORE GJATË SHEKULLIT TË VJETËR

CIVILIZIMET MË TË VJETRA (24) Kushtet natyrore dhe popullata (24). Shtetet e para (25).

SHTETI I VJETËR I EGJIPTIT (27) Kushtet natyrore dhe popullata (27). Sistemi i ujitjes dhe derdhjes së ujërave të zeza (27) Zejtaria dhe tregtia (28) Karakteristikat themelore të shoqërisë dhe të shtetit (30)

KULTURA DHE BESIMET E POPUJVE TË LINDJES SË VJETËR (32) Paraqitja dhe zhvillimi i alfabetit (32). Letërsia (32). Ndërtimtaria (33) Arti (33) Fillimet e shkencave (33) Besimet dhe religjionet (33).

BALLKANI GJATË SHEKULLIT TË VJETËR

HELADA (38) Kushtet natyrore dhe popullata (38). Koha e Homerit (39) Kolonizimi (39) Formimi i qytet - shteteve (40)

SPARTA (41) Themelimi dhe popullata (41) Rregullimi shtetëror (41). Kryengritja e të rinjve (41)

ATHINA (43) Themelimi dhe popullata (43) Rregullimi shtetëror (43). Demokracia athinase (43) Marrëdhëniet ndërmjet qytet - shteteve (44)

KULTURA E HELENËVE (46) Letërsia dhe teatri (46) Filozofia dhe shkenca (46) Art (47) Mitologjia dhe religjioni (47). Lojërat olimpike (48)

ILIRËT (50) MBRETËRIA ILIRE (51) Mbretëria e Taulantëve (52) Mbretëria e Ardianëve (52)

KULTURA E ILIRËVE (53) Kultet dhe religjioni (53). Mënyra e jetesës (53) Mbetje të kulturës materiale (54)

MAQEDONIA GJATË SHEKULLIT TË VJETËR

SHTETI MAQEDONAS DERI NË KOHËN E FILIPIT II (58) Themelimi dhe popullata (58) Themelimi i shtetit (58) Përforcimi dhe zgjerimi i shtetit (59)

SHTETI MAQEDONAS GJATË KOHËS SË FILIPIT II (61) Reformat në shtet (61) Përforcimi dhe zgjerimi i shtetit (62)

SHTETI MAQEDONAS GJATË KOHËS SË ALEKSANDRIT III MAQEDONAS (63) Rregullimi i gjendjes në Ballkan (63) Pushtimet në Lindje (63)

ALEKSANDRI III MAQEDONAS (66) Arsimimi dhe edukimi (63) Marrëdhënia e Aleksandrit ndaj popujve dhe kulturave tjera (63)

KULTURA E MAQEDONASVE (68) Kultet dhe religjioni (68). Mënyra e jetesës (68) Mbetje të kulturës materiale (69)

PERIUDHA HELENE (70) Shkatërrimi i shtetit të Aleksandrit III Maqedonas (70) Kultura Helene (71)

ROMA E VJETËR

THEMELIMI I SHTETIT ROMAK (74) Themelimi dhe popullata (74) Themelimi Romës (74) Rregullimi shoqëror dhe shtetëror (75)

PËRFORCIMI DHE ZGJERIMI I SHTETIT ROMAK (76) Nënshtrimi i Gadishullit Apenin (76) Ushtria romake (76) Pushtimi i Afrikës, Evropës dhe Azisë (76)

LUFTËRAT E BRENDSHME NË SHTETIN ROMAK (79) Pozita e fshatarëve dhe robërve (79) Kryengritja e Spartakut (79) Dobësimi i shtetit dhe paraqitja e kolonitit (80)

KULTURA ROMAKE (81) Religjioni (81) Letërsia dhe oratoria (81) Ndërtimtaria, skulptura dhe arti figurativ (82) Shkenca (83)

PARAQITJA E KRISHTERIMIT (85) Besimi në një zot Jezu Krishti (85) Mësimi krishter (85) Libri i shenjtë dhe apostujt (86) Marrëdhënia e shtetit romak ndaj krishterimit (87)

NDIKIMI I PERANDORISË ROMAKE NË BALLKAN

PËRHAPJA E PERANDORISË ROMAKE NË BALLKAN DHE NË MAQEDONI (90) Luftërat romake kundër Ilirëve dhe Maqedonasve (90) Vendosja e administratës romake (91) Provincat romake (91)

REZISTENCA KUNDËR PERANDORISË ROMAKE NGA ANA E POPUJVE BALLKANIK (92)

PARAQITJA DHE PËRHAPJA E KRISHTERIMIT NË BALLKAN DHE NË MAQEDONI (93)

KULTURA GJATË KOHËS SË SUNDIMIT ROMAK (94) Romanizimi i shteteve ballkanike dhe Maqedonia (94) Rrugët dhe urat (94) Mbetje të qyteteve romake dhe ndërtime tjera (95)

SHKATËRRIMI I SHTETIT ROMAK (96) Shkaqet e brendshme dhe të jashtme (96) Ndarja e shtetit (96) Shkatërrimi i Perandorisë Romake Perëndimore (97)